

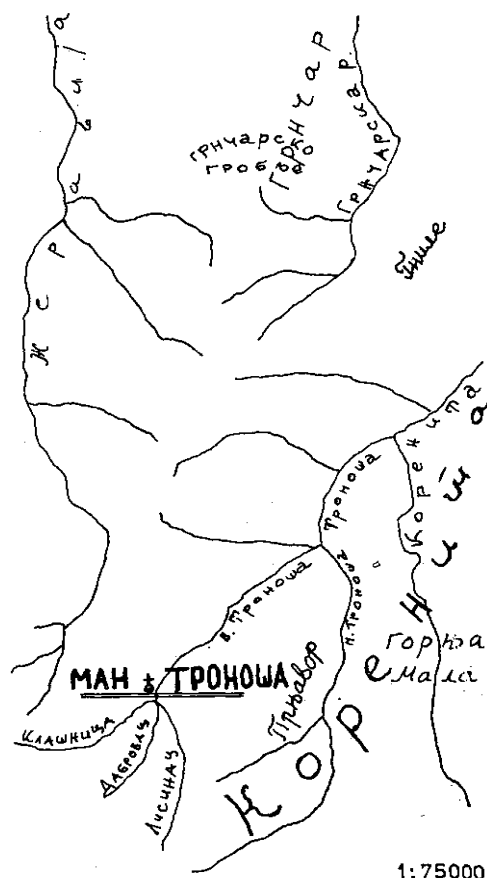
Археолошка истраживања у манастиру Трноши*

МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ

У Подрињу, у области Јадра, старога Птичара, увучен између обронака Гучева и Борине, у Горњој мали данашњег села Корените, налази се манастир Трноша (сл. 1).¹ Црква је подигнута 1559. године на месту где потоци Клашница, Дабровац и Лисинац чине реку Велику Трношу и посвећена Ваведенју Богородице. У овом од XIV века познатом рударском крају², добро повезаном путевима још у то доба³, Трноша је на једном од оних скровитих и заштићених, а ипак приступачних и присутних места каква су обично бирања за манастире. Стари топоними сачувани у његовој

непосредној близини до данас⁴ указују на постојање манастира и пре познатог датума о подизању Трноше⁵, након обнове Пећке патријаршије. У прилог томе говоре и Трношки родослов⁶, сачувани податак о градњи на старом црквисту⁷ па чак и изглед цркве.⁸

Археолошким ископавањима у служби заштите споменика културе одређен је обим и смисао посла, који се у Трноши састојао у томе да се што мањом истраженом површином одреди старост постојеће цркве предвиђене за конзервацију и утврде основни елементи хоризонталне и вертикалне стратиграфије у манастирској порти.⁹ Укупна археолошки истражена површина зато је износила само 100 m², од чега је половина отвореног простора била уз темеље цркве (сл. 3), а преосталу површину обухватиле су стратиграфске сонде (сл. 2).

1:75000

Сл. 1. Детаљ са секције главног ђенералштаба из 1893. године

Fig. 1. Détail de la carte d'Etat Major dressée en 1893

* Резултате истраживања на архитектури цркве у Трноши објавила је С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV (1982) 63—91, и кроз напомене обухватила изворе и сву старију литературу о овом манастиру.

¹ Детаљ карте са Секција Главног ђенералштаба из 1893. године, које су власништво Историјског института у Београду и воде се под сигнатуром К-44 и бр. 30571/1-143, коришћен је захваљујући колегиници мр Гордани Томовић, на чему јој се најљубазније захваљујем.

² М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 32 и даље.

³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 57 и даље.

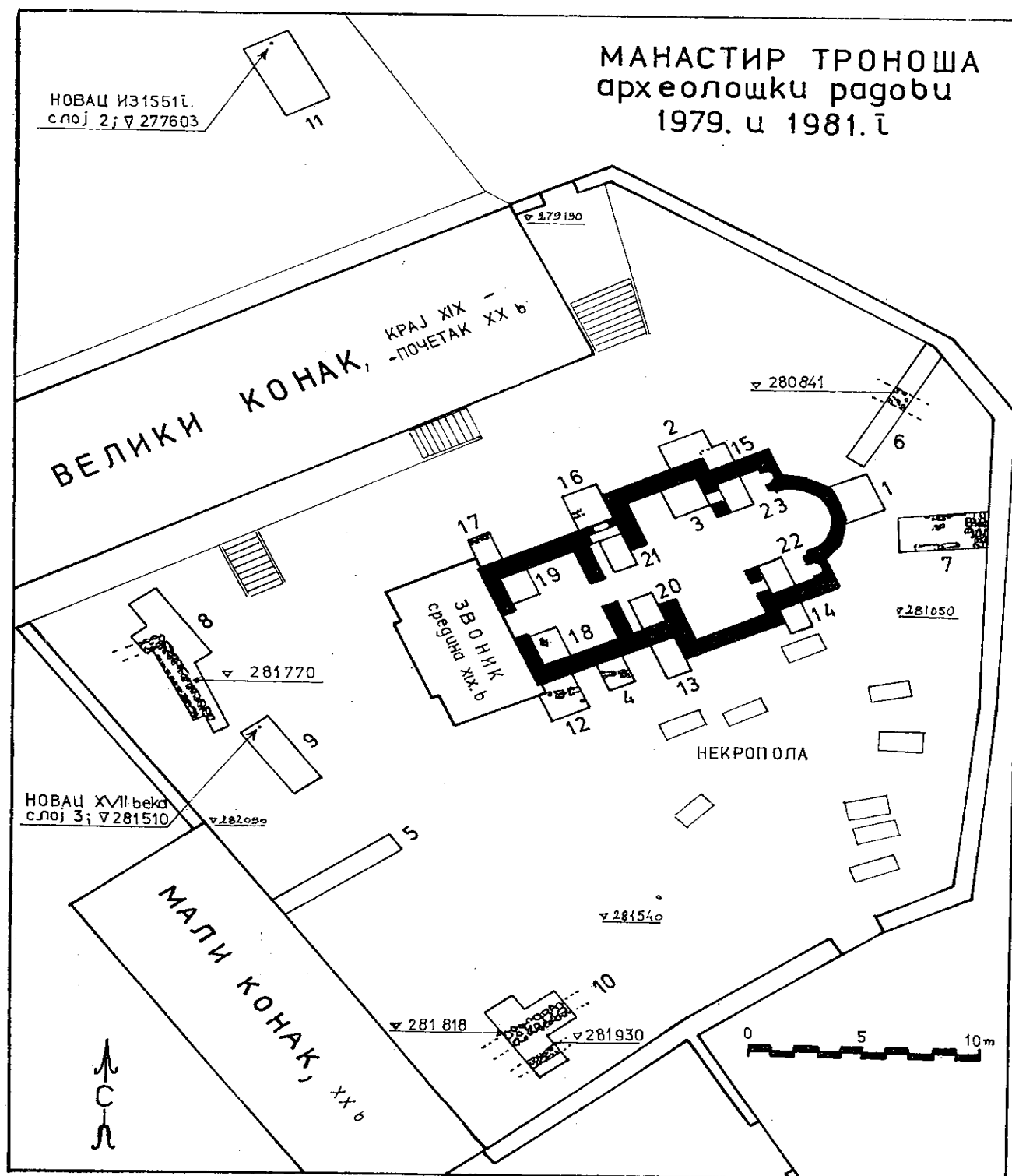
⁴ У Горњој мали Корените, источно од манастира сачуван је и данас топоним Прњавор, а у Средњој мали Корените топоним Црквисте.

⁵ Љ. Стојановић, *Зат* Горњий летопис из појетка XVI в. столетја, чии, *О Трношком родослову*, Београд 1931, даје критички приказ и одређује право место овом летопису као историјском извору који није довољно поуздан.

⁷ Љ. Стојановић, *Записи и нагписи I*, бр. 602: „Ево летописи... 3. и 4. мјесеца маја... днѣ сѣвори се итѣмѣна Писен сѣ вратили своими и с Ясеніемъ ѿ Папраке и Генадіемъ да цркви градѣ на старом црквициу на Трноши. И швоу кнѣпо и винограда на Дабровцоу благословише Ясенію, кад се долѣ црква сѣградн да живи оу нѣи, и да не шѣде с манастиром,.....“

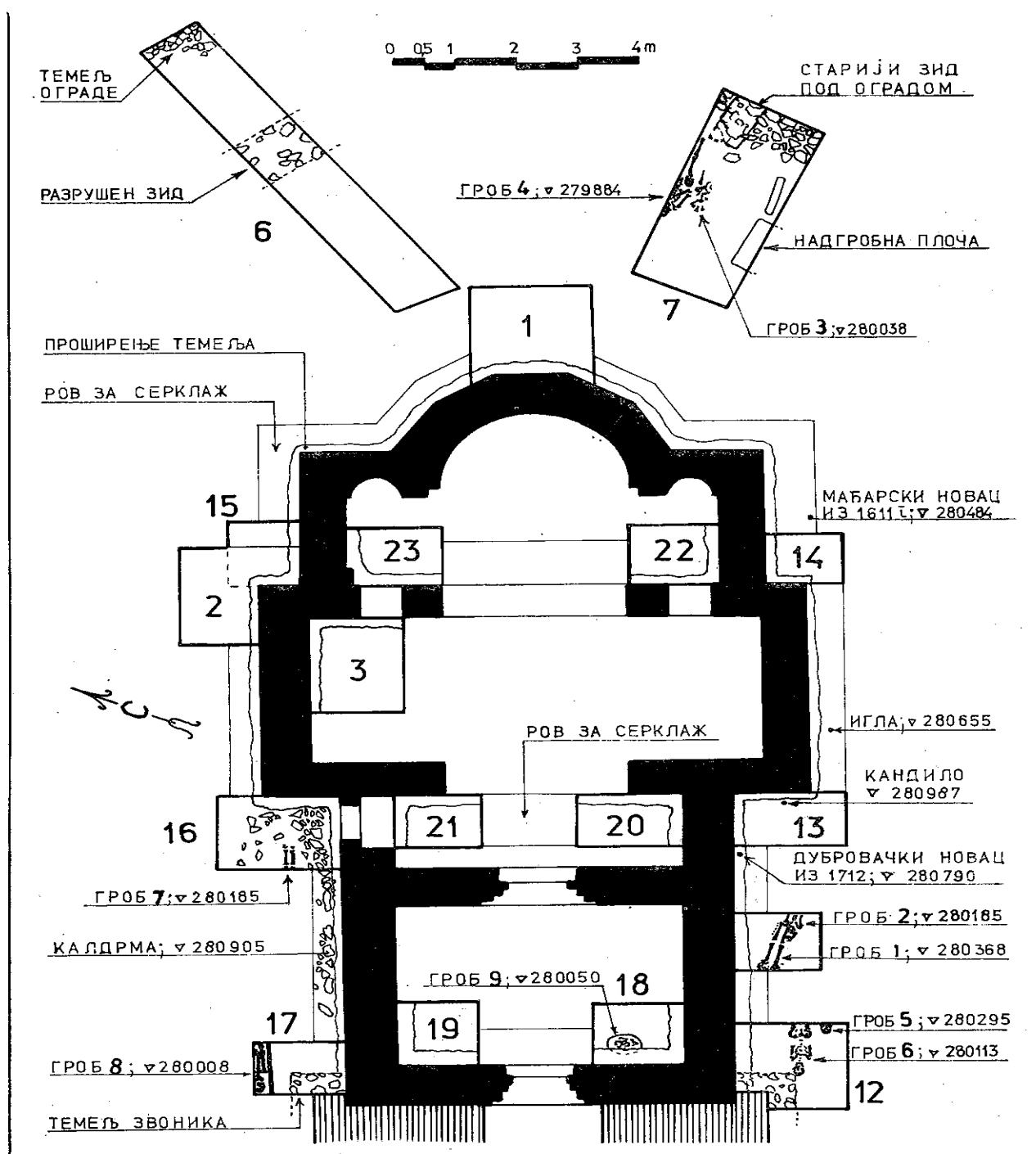
⁸ С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 84, са нап. 39 и 40.

⁹ Извештаји о резултатима археолошких ископавања објављени су у Археолошким прегледима: М. Janković, *Manastir Trnosh*, AP 21 (1979), 168—170; Иста, *Trnosh — манастирска црква*, AP 23 (1981) 157—158.

Сл. 2, Ситуациони план манастира Троноше

Fig. 2. Plan de l'emplacement du monastère de Tronoša

Сл. 3. Распоред налаза у сондама око цркве

Fig. 3. Répartition des objets trouvés dans les sondes autour de l'église

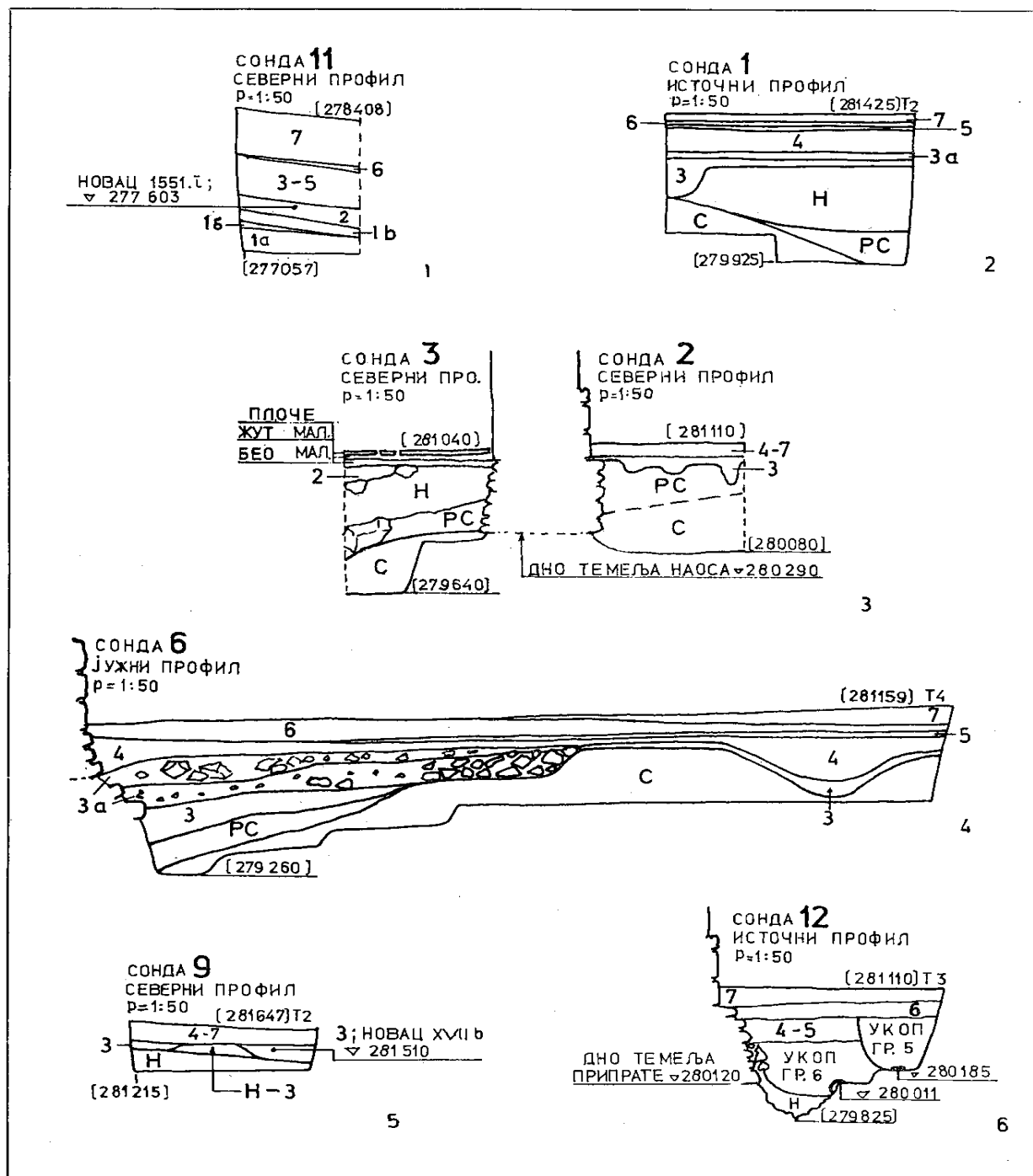
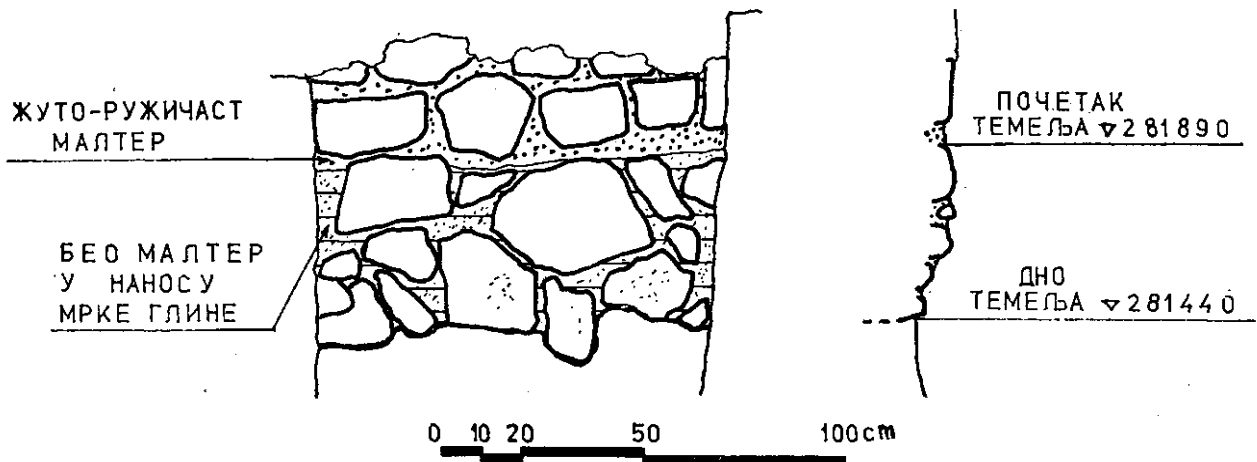

Fig. 4. Stratification verticale et chronologique des couches

ТЕМЕЉ ИСТОЧНОГ ЗИДА МАЛОГ КОНАКА

Сл. 5. Изглед и пресек темеља малог конака

Fig. 5. Aspect et coupe des fondements du petit «konak»

Вертикална стратиграфија и првобитне нивелете терена

Општа вертикална и хоризонтална стратиграфија у Троноши добијена је постављањем низа сонди у правцу север—југ и исток—запад кроз порту, а допунске податке дала је једна сонда (сонда 11) отворена у манастирској башти северно од цркве. Установљено је укупно седам културних слојева над двојаким стерилном подлогом. Горње нивелете благе падине на којој је манастир су на надморској висини између 281 и 282 m (сл. 2). Плато је у нагибу ка северу и истоку, према реци. Југоисточно од манастира, у непосредној близини, саставци су потока. Зато подлогу платоа на југу чине наноси речног муља, глине и камена, на профилима означени као слово Н. На северу је то заравњени гребен шкриљасте стене у распаду, па је на профилима компактнија стена означена са С, а распала са РС (сл. 4). Границу између ове две врсте тла прати оса цркве у правцу југозапад—североисток.

Ни у једној сонди вертикална стратиграфија није у потпуности очувана. Унутар порте најпотпунија је у сонди 1 (сл. 4/2), а затим у сонди 6 (сл. 4/4). Најсиромашнија је у сондама 2, 5, 8—9 (сл. 4), а сасвим поремећена укопима гробова у сондама 4, 12 (сл. 4/6), 13, 17. Стратиграфија у унутрашњости цркве (сл. 4/3) је посебна.¹⁰ Ни у једној од сонди отворених у порти није уочен слој из времена градње садашње цркве, као ни слој који би му претходио. Ова два слоја сачувана су само у сонди 11 (сл. 4/1), изван порте. Најстарији од њих (слој 1a), из раздобља пре средине XVI века, чини мркожута глиновита земља с понеким трагом гаражи и ретким налазима грнчарије. Над овим слојем је прослој (слој 1b) ситног камена, сиве и малтера скоро

без налаза. У наредном слоју сиве песковите земље (слој 1в) налази грнчарије су ретки, а уочени су и незнатни трагови гаражи. Следећи културни хоризонт (слој 2) чини жућкаста, песковита земља са ситним каменом, у којој је поред неколико уломака грнчарије нађен и сребрни новчић Фердинанда I из 1551. године (сл. 6/6, 11/3), на апсолутној коти 277630. Тај хоризонт означен је као слој из времена изградње Троноше.

Наредни, млађи слојеви, могу се пратити преко профила сонде 1 (сл. 4/2) и сонде 6 (сл. 4/4). Слој 3 јасно је издвојен као интензивна паљевина с комадима изгорелог лепа, дрвета, кованицима и грнчаријом из XVII века, непосредно над стерилним слојем речног наноса. У сонди 6 он налаже на стену и распад стене, а у сонди 9 (сл. 4/5) у њему је поред грнчарије нађен и посребрен фалсификат новца из XVII века (сл. 6/7, 11/4), на коти 281 500. Тако је датовање првог страдања Троноше у XVII век несумњиво. Након страдања, паљевину је прекрио слој настао приликом поправке манастира (слој 3a). У сонди 1 њега чини бели малтер (сл. 4/2), а у сонди 6 то је ниво проширивања платоа насипањем или поравнавањем рушевина (сл. 4/4). Следећи културни хоризонт, слој 4, дебљи је од претходног, али је добро сачуван само у сондама 1 и 6. Њега чини слој тамне земље са гаражи, кованицима и мало грнчарије с краја XVIII и почетка XIX века. На основу познатих података из историје манастира, овај слој се може везати за страдање Троноше 1814. године.¹¹ Непосред-

¹⁰ С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 64—65, сл. 4 — пресеци кроз подове у цркви.

¹¹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи V*, Београд 1925, бр. 9039.

но над њим, у истим сондама, сачуван је и прослој жутог малтера, означен као културни хоризонт 5. Такав малтер коришћен је за подлогу млађег пода у припрати и западном травеју цркве (сл. 4/3).¹² На основу покретног материјала из слоја изнад њега (слој 6), У коме су најстарији налази чахуре метака из 1907—1909. године и где има и савремене грнчарије, слој 5 највероватније припада времену великих обнова манастира у првој половини XIX века, а слој 6 XX веку. Са слојем 6 у готово свим сондама меша се и слој 7 из друге половине овога века.

Из профила сонди види се и општа слика првобитних нивелета терена. Тако је непосредно уз цркву, са њене северне, западне и југозападне стране, првобитно тло било ниже од данашњег за просечно 0,20 m (сл. 4/2,3), на југоистоку за 0,30 m, а са источне стране цркве за 0,40 m (сл. 4/2). Уз ивице данашње порте првобитне нивелете се унеколико разликују од оних уз цркву, а понегде се могу лакше препознати и промене облика тла, од градње манастира до данас. Стратиграфија показује да је невелики плато на коме је смештена Троноша временом на неким местима прошириван. У појединим сондама види се како је ово повећање текло. Уз северозападну границу порте првобитне нивелете терена ниже су до 0,20 m, а стратиграфија у њима своди се на ону из сонде 9 (сл. 4/5). Ту је изнад дебљег слоја паљевине из XVII века сачуван само још један слој са сасвим измешаним налазима од XVIII века до данас. У западном и северном делу порте очигледно је терен денивелисан, можда и више пута, како би простор био што равнији, а плато већи. На источној страни проширивање је вршено на обрнут начин, насипањем, што се види на профилу сонде 6 (сл. 4/4). Овде је слој првог страдања манастира (слој 3 из XVII века) на дубини од 0,40 m уз цркву, па све до 4 m удаљености од данашњег оградног зида. На овом месту прекида га распала зидна маса (сл. 3, 4/4) оријентисана у правцу северозапад—југоисток. Источно од разрушеног зида слој 3 нагло пада у правцу потока, пратећи природни облик тла, и под данашњу ограду залази на дубини од 1,00 m. Слој 3а, створен насипањем падине или равнањем разрушеног зида изнад слоја 3, постоји само источно од разрушеног зида. Преко тога је, сада поново на целој површини сонде, слој 4 из XVIII и почетка XIX века. То показује да је проширивање платоа источно од цркве, као и у западном делу порте, могло настати тек након првог страдања манастира у XVII веку. Да ова проширивања платоа на коме је црква не значе уједно и повећање манастирског насеља, већ само његово преобликовање и прераспоред грађевина, показује поред стратиграфије и архитектура откривена у сондама 7, 8 и 10.

Хоризонтална стратиграфија и трагови насеља

Општа хоризонтална стратиграфија, добијена сондама које су пресецале унутрашњост порте, показала је познати просторни распоред у манастирском насељу.¹³ У средини је црква, око ње стаза, потом гробље, па опет стаза и на крају грађевине уз ограду порте. Тако је било у време подизања Троноше. Данашња слика је доста измењена у односу на првобитну, јер су сасвим нестале грађевине с источне и јужне стране, а гробље се проширило у правцу југоистока до садашње ограде. Вертикална стратиграфија је показала да су те промене почеле да се појављују након првог страдања Троноше. Подаци о подизању постојећих конака, звонара¹⁴ и натписи на надгробним плочама говоре да су највеће промене настале тек од тридесетих година XIX века.

Трагови архитектуре манастирског насеља от-кривени су у сондама 5—8 и 10. Ови остаци истражени су у тако малој мери да је тешко и претпоставити каквим грађевинама припадају. Трагу ограде манастирске порте једва да сме да се припише неки од откривених зидова. Такав је разрушени зид, правца северозапад—југоисток, уочен у сонди 6 (сл. 3, 4/4). За његово постављање делимично је засечена шкриљаста стена, а источно је стрма падина нагнута према потоку. На овај начин стратиграфија показује да је плато источно од цркве првобитно био веома мали; његова ширина била је ограничена на само 4 m.

Део једног од зидова откривеног у дужини од 3 m у сонди 10 (сл. 2) и оријентисаног скоро паралелно са осом цркве могао би се приписати како оградном тако и унутрашњем зиду неке манастирске грађевине. Од овог зида остао је сачуван само последњи ред камена у темељу, везан белим кречним малтером. Његова ширина креће се између 0,70 и 0,80 m. Упоредо са њим, јужније је откривен и темељ једног савременог зида. Укоп за тај темељ уништио је ионако скромну стратиграфију па је материјал измешан до дна зидова. Она само показује да се при градњи новог није знало за стари зид у непосредној близини. Али и поред тога темељи оба зида су паралелни не само међу собом већ и са садашњим оградним зидом. То указује на могућност постојања старијег зида

¹² С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 64, сл. 4.

¹³ С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења XIII (1981) 7-46.

¹⁴ С. Мојсиловић-Поповић у овом броју Саопштења (XV) расправља о датовању звонаре.

на траси данашње ограде или видљивог старијег зида истог правца у тренутку градње ограде. Зато старији темељ откривен у сонди 10 можда припада унутрашњем зиду неке грађевине у југозападном делу порте.

У сонди 5 (сл. 2, 5), дугој 6,5 m, која је постављена западно од цркве у правцу исток—запад, нису откривени трагови зидова. Слојеви су глиновити и стерулни у западној половини сонде. У источном делу постоје сиромашни остаци измешаног културног слоја преосталог после денивелације. Западни профил сонде уједно је и источни зид конака из XX века. Темељ конака грађен је немарним слагањем крупних комада кречњака и белим кречним малтером. У надземним деловима зида малтер је жућкасторужичаст и другачијег састава. Ова разлика у малтерима темељног и надземног зидања једина је индиција на основу које се може претпоставити да је данашњи источни зид конака подигнут на темељима унутрашњег зида неке старије грађевине.

Остатке архитектуре у сонди 8 (сл. 2) такође чини само најнижи ред камена неког објекта. У правцу север—југ, у дужини од 5,00 m, откривен је источни зид зграде од два реда паралелно постављеног крупног камена, везаног белим кречним малтером. Између њих је лежиште за греду (?) просечне ширине 0,18 m. Североисточни угао грађевине је очуван, па је сигурно да се објект простирао у правцу запада. Како су остаци зграде били непосредно испод површине тла, њен јужни део је сасвим уништен денивелацијама терена, па су величина и облик грађевине остали непознати. Време градње, употребе и рушења овог објекта није одређено, јер је културни слој сиромашан и са рецентним налазима.

Компликована је и нејасна ситуација и са архитектуром откривеном у сонди 7, источно од цркве (сл. 2, 3, 16). Овде је, почевши непосредно од оградног зида па до 1,00 m у правцу запада, откривена заравњена камена конструкција која се лучно подиже ка југу и истоку. Конструкција је на западу оштећена укопима гробова. Њену северну границу чини зид правца исток—запад, који се на 1,00 m западно од ограде правилно завршава. Зид је широк 0,50 m, саграђен је од камена везаног белим кречним малтером и има плитку али широку темељну стопу. Остало је нејасно да ли садашња ограда пресеца овај зид у правцу истока или је на том месту била веза с другим, старијим зидом правца север—југ. Лучна камена конструкција налегла је на овај зид, али преко дебелог слоја црвено изгореле земље. Горња површина конструкције је нагорела, као и горња површина зида. Изглед грађевинских остатака у сонди 7, као и пропратни налази из слоја, наводе на претпоставку да је овде била пећ у саставу просторије чији је источни

зид био на траси данашње ограде, или неки још источнији. Да је на траси данашње ограде био зид, и да је уједно чинио и источну границу порте на овом месту, показује зид откривен у сонди 6, који је према сачуваним слојевима опредељен као оградни. Он је на истој удаљености од апсиде као и данашњи део ограде обухваћен сондом 7.

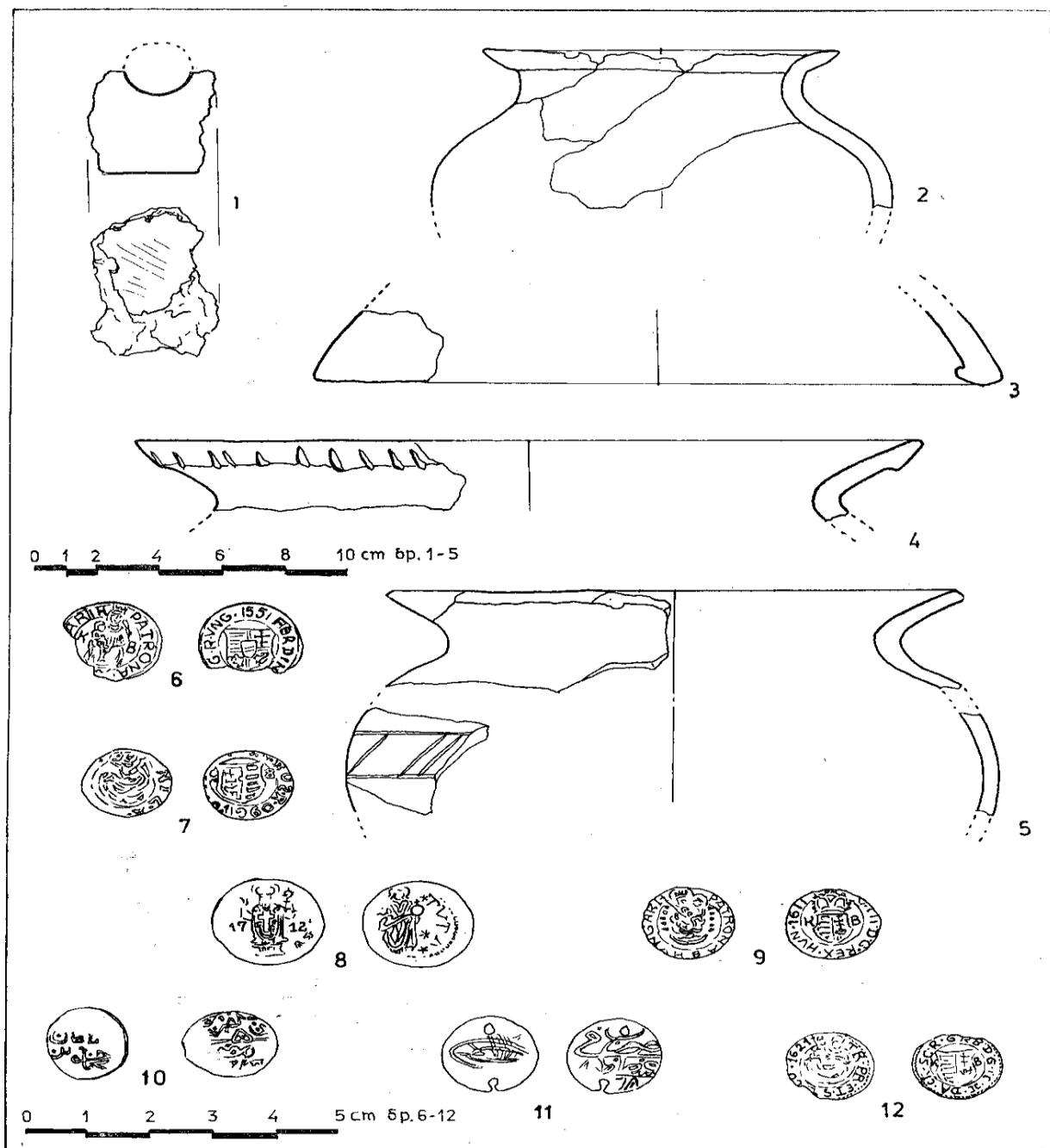
О откривеним траговима архитектуре тешко је нешто више рећи. Доњи делови најстаријих грађевина били су од камена везаног белим кречним малтером. Слојеви паљевине из XVII века, с много изгорелог дрвета и лепа, говоре још само да су горње конструкције зграда вероватно биле дрвене, можда брвнаре или са зидовима од плетера облепљеног глином (сл. 6/1). Већи број јамица (сонде 1, 6, 8 и сл. 6/2,4) са истим садржајем као и слој упућује можда на тремове са дрвеним стубовима. О намени установљених грађевина немогуће је говорити. Да је пећ у сонди 7 била у саставу конака, а грађевина западно од цркве звонара¹⁵, остају само претпоставке.

Покретни налази из насеља

Археолошки материјал откривен у сондама у порти веома је сиромашан и сасвим уситњен, јер се око цркве увек водило рачуна о одржавању реда и чистоће. Полупано посуђе бацано је у реку или у за то ископане јаме, које нису нађене у унутрашњости порте. Тако се откривени налази углавном могу повезати за тренутке великих страдања. Уситњеност и тих налаза објашњива је уређењем терена након страдања, а у Троноши има више примера да су пре обнове вршена рашчишћавања, нивелације па и разиђивања старих зидова, уколико се над њим није зидао неки нов објект.

Ископани налази могу се обрадити на више начина: хронолошки и стратиграфски, према врстама материјала, према намени. Како је у Троноши укупна количина налаза мала, а слојеви из којих материјал потиче у највећој мери поремећени, посебно су, као најважнији, обрађени хронолошки и стратиграфски добро опредељени налази из времена пре подизања Троноше и од њеног подизања до првог страдања у XVII веку. Остали налази, из XVIII и XIX века, обрађени су према врстама материјала и функцији.

¹⁵ Претпоставка изнета у АП 21 (1979) на основу прве етапе истраживања, која након завршетка свих других радова у Троноши данас изгледа мало вероватна.

Сл. 6. 1 — део кућног лепа; 2—4 — налази из слојева пре подизања Троноше; 5—6 — налази из времена градње Троноше; 7 — новац из слоја првог страдања манастира; 8—12 — остали налази новца у Троноши

Fig. 6. 1— partie du torchis; 2—4 — objets trouvés dans les couches antérieures à la construction de l'église; 5—6 — objets trouvés dans la couche correspondant à la construction de l'église; 1 — monnaie du temps du premier incendie de l'église; 8—12 autres pièces de monnaie trouvées à Tronoša

Налази који претходе подизању Троноше и из времена њене градње

Из слојева пре подизања Троноше (слојеви 1a—1v) и из времена њене градње (слој 2) потиче веома мали број налаза, откривених у поузданим слојевима само у сонди 11. Из најстаријег од њих (слој 1a) потиче искључиво грнчарија. Посуђе је израђено од масне глине окер боје, у којој има доста песка, на ручном витлу. Та грнчарија печена је у више нијанси тамне, топле мрке боје. Међу ситним уломцима боље су очувани само делови једног мањег лонца (сл. 6/2) с кратким ободом, усправним, дужим вратом и наглашено лоптастим трбухом. Лонац није украшен, али је спољна површина добро заглачана.

У прослоју 16, који чине ситан камен, сига и малтер, није било налаза сем једног уломка сача израђеног на ручном витлу. Сива глина од које је сач направљен грубо је обрађена и има много крупног калцита као врсте. Зидови су неравни и дебели, а обод профилисан и благо повијен на унутрашњу страну. Пречник му је преко 22 cm (сл. 6/3).

Из слоја 1v потиче више налаза грнчарије. Све су то уломци лонаца од светло сиве глине са доста ситно млевеног калцита као врсте. Израђени су на ручном витлу, али су зидови танки. Печени су у сивој боји и каљени. Ободи су једноставни, косо или равно засечени (ободи типа 1), вратови краћи, а рамена виша (сл. 6/5). Трбуси су лоптасти и понекад украшени валовницама или траком водоравних линија и косих зареза урезаних танком, шиљатом алатком.

У слој 2, који је везан за време градње Троноше, грнчарија је истих особина као и у слоју 1v. Зато постоји могућност да су оба слоја из истог времена, или је слој 1v из периода непосредно пред подизање манастира. У слоју 2 издвајају се само неки облици који нису нађени у претходном. Такав је део великог лонца од сиве глине са доста млевеног калцита, израђен на ручном витлу (сл. 6/4). Лонац је печен у окерсивој боји и каљен је. Кратак, једноставан обод, повијен на спољну страну (обод типа 2), украшен је дубоким неправилним јамицама утиснутим танком, вероватно дрвеном алатком. Лонац као да нема врат, па се кратак обод нагло ломи у лоптаст трбух. Слој је опредељен у време изградње Троноше према налазу сребрног новца Фердинанда I из 1551. године. Новчић је оштећен. Пречник му је 17 mm а тежина 0,32 gr. На аверсу је грб и очуван текст: FERDIN... G.R.VNG-1551 (сл. 6/6, 11/3). На реверсу је представа Богородице која седи на трону и на десној руци држи дете Христа. Ознака ковнице K B чита се лево и десно од представе. Део очуваног текста гласи: PATRONA... ...ARIK.

*

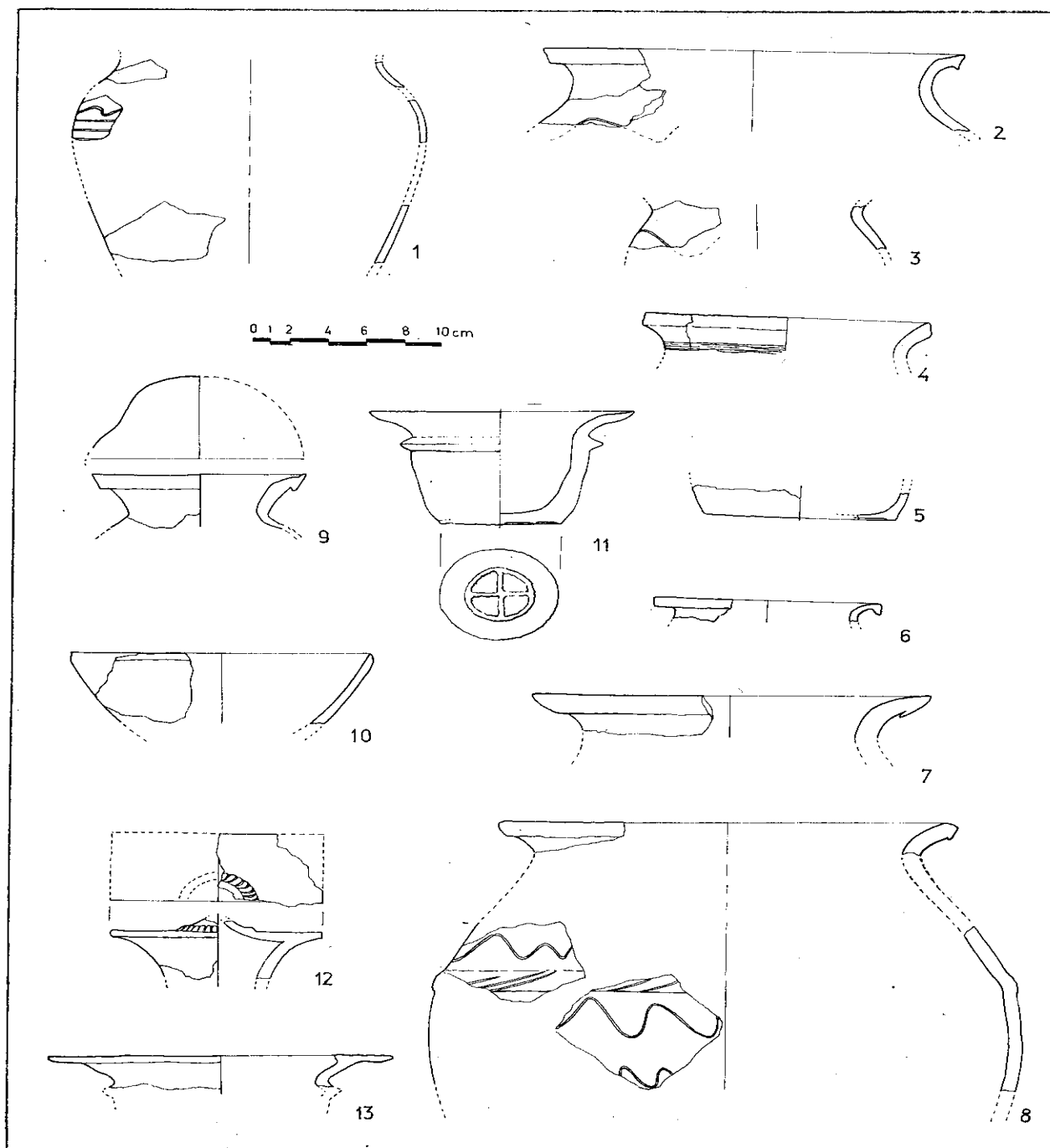
* *

Територијално блиских и хронолошки чврстих аналогја за материјал откривен у слојевима пре подизања и из времена градње Троноше нема. Нема их не само због мале археолошке истражености средњовековних локалитета овога краја већ и због малобројности откривеног материјала у тим слојевима и због његове особености. Ова грнчарија није донета са стране, не потиче из значајних грнчарских радионица, није луксузна. То су производи локалних грнчара за локалне потребе. Зато су аналогје с другим налазиштима само оквирне. Лонци једноставног или на спољну страну повијеног обода, усправног врата, лоптастог, сиромашно украшеног или неукрашеног трбуха срећу се међу грнчаријом од XIV до XVI века у градским насељима у Београду, Смедереву, Крушевцу, Сталаћу, Мачванској Митровици¹⁶, у манастирским¹⁷ и сеоским насељима.¹⁸ Општа сродност постоји и са налазиштима у суседним земљама, пре свега у

¹⁶ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981; Иста, *Средњовековна керамика*, Београд 1970; Љ. Бјелајац, *Средњовековна керамика са Дорћола*, Годишњак града Београда XXV (Београд 1978), 133—144 — све о средњовековној грнчарији из Београда; о налазима из Крушевца писала је Д. Минић, *Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца*, Старица, н.с. XXX (1980) 43—47; грнчарију из Сталаћа обрадиле су у два маха групе аутора: Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 181—191; Д. Минић, Р. Станић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни Сталаћ*, каталог изложбе, Крушевац 1979. У монографији о Мачванској Митровици детаљно је обрађена грнчарија — D. Minić, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitroviца*, Sirmium XI, Beograd 1980; приликом обраде двора деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву делимично је публикована и грнчарија — М. Popović, *Le résidence du despote Djurdj Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1978) 101—112, fig. 3.

¹⁷ У свим нашим манастирима у којима су вршена заштитна ископавања, као и у оним малобројним у којима су ископавања систематска, било је налаза грубе грнчарије, али је она, на жалост, најмање обрађивана и објављивана. До сада једини осврт на сав тај материјал дала је М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 36—38.

¹⁸ М. Васић, *Старосрпска налазишта*, Старица I, (Београд 1906) локалитет Басат 39—46, локалитет Бегаљница 55; Dj. Janković, *Srednjovekovna грнчарија donjeg srpskog Podunavlja*, Balcanoslavica 3 (1974) 105, локалитет Korbovo; D. Minić, *Porečka reka—Podunavlje*, AP 12 (1970) 62—64; Иста, *Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica*, Balcanoslavica 3 (1974) 69, 71; S. Perišić, *Rezultati radova u Vinci kod Beograda u 1976. god.*, AP 18 (1976) 197, локалитет Starac—Vasino Brdo; N. Stanojević, *Rumska petlja, žirovac*, Ruma — *srednjovekovno naselje*, AP 23 (1982) 130—132,

Сл. 7. Грнчарија из слоја првог страдања, 1 — лонац од беле глине; 2—11 — груба грнчарија; 12—13 — глеђосани пећњаци

Fig. 7. Poterie de la couche correspondant au premier incendie, 1 — pot en argile blanc; 2—11 — poterie rustique; 12—13 — vases thermiques vernis

Мађарској.¹⁹ Али ни једна од тих аналогја није одлучујућа за датовање овог материјала. Чињеница да је он откривен у слојевима који претходе подизању Троноше у овом случају је најважнија. Она потврђује постојање живота на истом месту и пре изградње садашњег манастира. О каквој врсти локалитета се радило и ближе време његовог постојања није могућно одредити на основу оволико и оваквих налаза.

Налази из слојева од времена изградње манастира до његовог првог страдања

У материјалу који припада периоду од друге половине XVI па до страдања манастира у XVII веку нађен је већи број разнородних предмета. У неким сондама у порти (сонде 1, 6, 9) ови налази су добро стратиграфски издвојени јаким слојем паљевине датованим новцем у сонди 9 у XVII век. Међу налазима највише има грнчарије али је било и стакла и метала.

Грнчарија

Према квалитету израде, нађена грнчарија може се поделити на грубу и глеђосану; према намени на огњишну, трпезну, за чување хране, преношење течности, на техничку и др., а може се поделити и према облицима. Начин обраде и редослед излагања налаза из слоја 3 у Троноши условила је бројност неких врста грнчарије као и особеност појединих предмета.

Од грубе грнчарије нађене у овом слоју лонци су најбројнији. Они су различити по намени, а она условљава облик, величину, па и материјал за израду. Разлике међу лонцима ипак нису велике колико би се то очекивало, а неке њихове особине су заједничке. Тако су сви израђени од светло сиве квалитетне глине на ручном витлу. Свима је додаван калцит као врста и сви су печени у светлој окерсивој боји.

За мање лонце глина је боље обрађена и врсту поред ситно млевеног калцита чини и песак. Пошто су служили за кување, сви су каљени. Није нађен ни један мањи лонац који би се могао реконструисати (макар у цртежу), те је на основу нађених уломака (сл. 7/2—6) тешко претпоставити каквог су облика. Срећу се укупно две врсте обода. Први, једноставан, равно или косо засечен обод (сл. 7/4) редак је и личи на обод из слоја 2. Бројнији је други тип обода — превијен у виду запете, у разним сличним варијантама (сл. 7/2, 6). Трбуси су најчешће без украса. Уколико украс постоји, сиромашан је и једва видљиво утиснут, увек танком, али тупом алатком. Избор

украса чине само водоравне линије и валовнице (сл. 7/2—4). Код већих и великих лонаца, који су служили за складиштење хране, при изради је додавано више и крупније млевеног калцита. Код неких је због дебљине зидова прелом тамно сив — недопечен. По свему другом они су направљени на исти начин као и мањи лонци. Ободи су им искључиво другог типа (сл. 7/7—8) и личе на обод великих лонаца из слоја 2. Украс великих лонаца прекрива највећи део реципијента и има га на свим нађеним уломцима. То је још једна њихова посебност у односу на мале лонце. Украс је и на њима најчешће изведен шиљатом, тупом алатком у виду валовница (сл. 7/8). На пластичним ребрима, са функцијом ојачања, такође је украс у облику урезаних кратких косих линија или јамица (сл. 7/8).

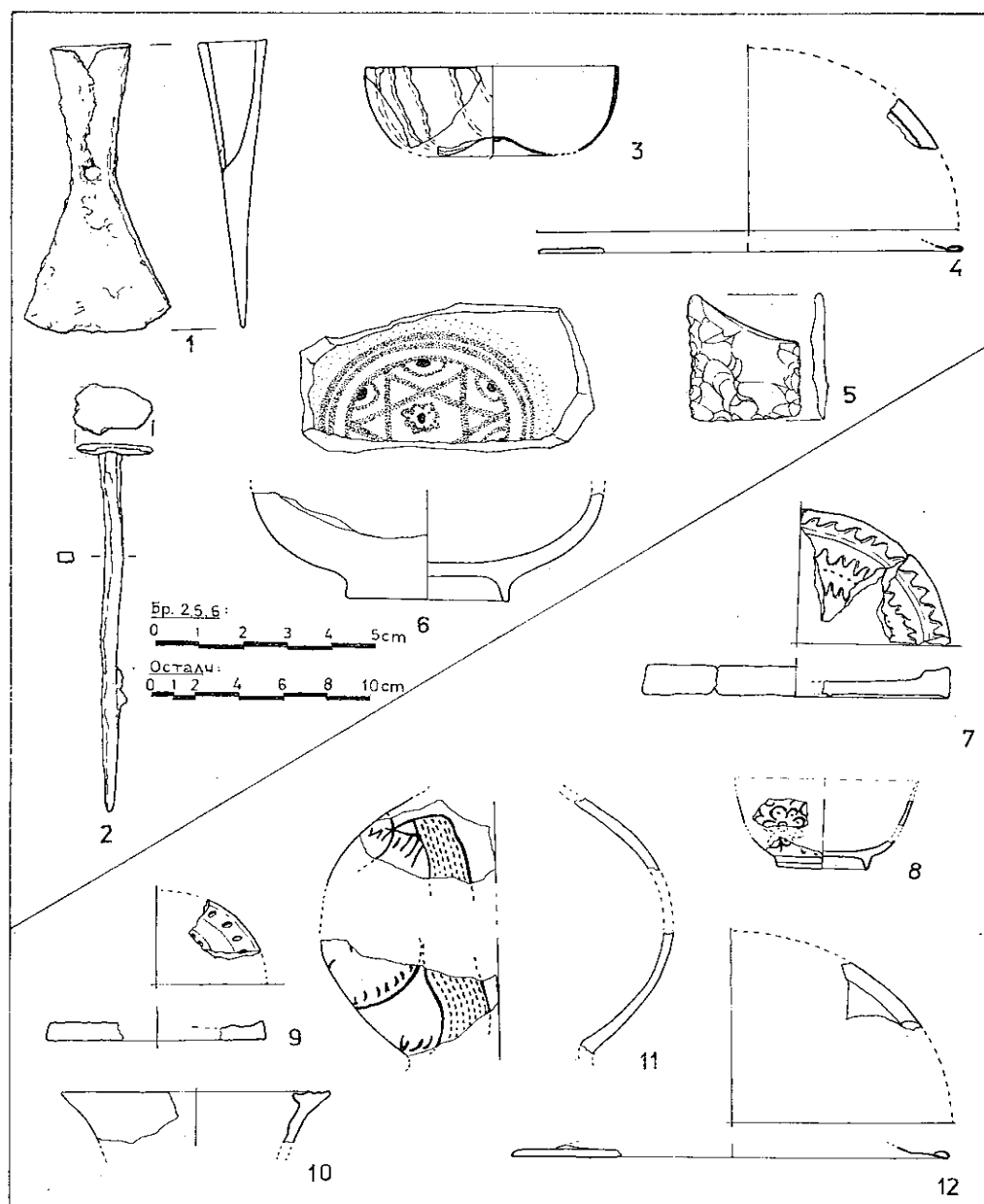
Међу грубом грнчаријом нађени су и уломци по једне зделе (сл. 7/10), бокала (сл. 7/9) и пећњака (сл. 7/11). Сва три примерка израђена су на исти начин као и лонци: од исте глине, са млевеним калцитом као врстом, на ручном витлу и печени су у сивоокер боји. На дну пећњака је и печат грнчара — крст у кругу. У време када су ови предмети рађени, трпезна грнчарија, посуде за течност и пећњаци праве се на брзом витлу од одлично обрађене глине и увек су глеђосани. Њихова појава у грубој изради, која обликом подражава квалитетнију грнчарију, сасвим је изузетна и није без значаја.

У слоју 3 глеђосана грнчарија је још уситњенија од оне грубе, и за већину уломака тешко је знати од какве су посуде. Најпрепознатљивији су и најчешће налажени делови пећњака. Они су израђени од светло сиве глине с мало сасвим ситног песка на ножном витлу. Одлично су печени у светло црвеној боји и преко слоја енгобе чешће зелено, а ређе мрко и жуто глеђосани. Установљена су два основна облика: један облик чине конични пећњаци са проширеним водоравним ободом и јаким попречним ребром (сл. 7/13), тзв. лончићи; други тип припада групи плочастих пећњака квадратног облика с пластичним средњим делом украшеним урезима (сл. 7/12).

Грнчарији израђеној од беле глине припада мали број налаза. И она је израђена на брзом витлу, а као врсту садржи најфинији песак. Међу уломцима су боље очувани само делови једног лонца веома танких зидова украшених валовницама и водоравним линијама

¹⁹ I. Holl, *Középkori scerépedények a Budai várpalotából*, Budapest Régiségei XX, Budapest 1963, 343—354; N. Paradi, *Magyarországi pénzeletes középkoriscerépedények*, Arh. Ert. 90 (1063) 205—228; аналогја има и у Румунији — N. Constantinescu, *Coconi*, Bucureşti 1972, као и у Бугарској — С. Георгиева, *Керамиката от дворец на Царевец*,

Царевград Търнов, София 1974.

Сл. 8. 1—6 остаци налази из слоја првог страдања; 7—12 налази до првог страдања из поремећених слојева. 1—2 — гвожђе, 3—4, 12 — стакло, 5 — кремен, 6, 8 — мајолика, 7, 9 — груба грнчарија, 10 — глеђосани пећњак, 11 — посуда украшена у зграфито техници

Fig. 8. 1—6 autres objets trouvés dans la couche du premier incendie; 7—12 objets provenant des couches perturbées antérieures au premier incendie. 1—2 — objets en fer; 3—4, 12 — objets en verre, 5 — silex, 6—8 — objets en faïence, 7—9 — poterie rustique, 10 — vase thermique verni, 11 — récipient orné en sgraffito

*

* *

утиснутим помоћу танке алатке (сл. 7/1). Изгледа да је само обод лонца био глеђосан жутозеленом глеђи.

Посебно место у овој групи налаза припада фрагментованој зделици од мајолике (сл. 8/6). Она има ниску, прстенасту стопу и полулоптаст облик. На средини дна плавом бојом је сликан медаљон од три концентрична круга са шестокраком звездом и цветом у средини. Мрљама црне боје наглашено је средиште цвета и тачке у полукруговима између крака звезде.

Стакло

Међу ситним уломцима стакла, најчешће од пожара сасвим деформисаног и обезобличеног, нађени су боље очувани делови једне плитке, полулоптасте зделице (сл. 8/3). Она је дувана у добром калупу, провидна је, сасвим светло жућкаста, скоро безбојна, и има понеки крупнији мехур. Украшена је млечно белим нитима, пластично истакнутим, које се при дну стањују и додирују. На дну је остао очуван „пупак“ — место откидања врха дуваљке.

У најстаријем слоју страдања Троноше из XVII века нађен је само један мали, од пожара скоро распаднут, уломак обода окулуса (сл. 8/4). Овај делић прозора је провидан, светло жућкаст и има доста мехурића. Пречник му је 19,5 cm, а ивица обода је спљоштена.

Остали налази

Поред већег броја кованика, најчешће дугих 9,5 cm (сл. 8/2), у слоју су ретки гвоздени предмети. Зато је изузетан налаз алатке са трапезасто проширеном радном површином и тулцем (сл. 8/1). Ово оруђе служило је за чишћење раоника. У етнолошкој терминологији назива се остен и готово је непознат у археолошком материјалу. Такође је редак и налаз кремена за пушку кременачу (сл. 8/5). Он је правоугаоног облика, светло жућкасте боје и потврђује борбе око манастира у XVII веку.

У овом слоју, у сонди 9 (сл. 2, 4/5), на апсолутној коти 281 510. нађен је бронзани па посребрен фалсификат новца из XVII века, на основу кога је и слој 3 — прво страдање Троноше — приписан том времену. Израде је веома слабе (сл. 6/7, 11/4) и представља имитацију новца између двадесетих и педесетих година XVII века. Пречник му је 13,5 mm, тежина 0,30 gr, а рељеф груб. Аверс је наopak, почевши од грба и ознаке ковнице К В па до слова од којих су читљива обрнута: R S

•CR... И реверс је обрнут. На њему се више наслуђује него што се види представа Богородице са Христом, око које је неколико нечитких, наopakо написаних слова. Овај новчић највише личи на случајно откривени сребрни новац из Троноше, из 1621. године (сл. 6/12, 11/6).

За материјал откривен у слојевима од подизања садашње цркве па до првог страдања има више добро датованих аналогја, захваљујући како појединим луксузним налазима (стакло, мајолика) и глеђосаној грнчарији која се среће на читавој територији ондашње Србије под Турцима, тако и бројним налазима грубе грнчарије.

Зделице од стакла каква је ова из Троноше нађене су на више локалитета у нашој земљи.²⁰ Датују се у XVI—XVII век и сматра се да воде порекло из Италије. Постоји могућност да се у исто време израђују и у Дубровнику.²¹ Мала здела од мајолике турског је порекла. Бројни налази те луксузне робе увожени су у XVI и XVII веку из радионица Цариграда и његове околине, а нарочито из Изника.²² Аналогје за зделицу из Троноше налазе се у материјалу из Изника из друге половине XVI и прве половине XVII столећа.²³

На свим досад истраженим налазиштима из тог доба откривени су и пећњаци — лончићи коничног облика са проширеним, водоравним ободом и јаким попречним ребром, који су преко енгобе глеђосани најчешће зелено, а потом мрко и жуто. Али најважнији за њихово временско опредељење су локалитети са затвореним слојевима датованим новцем. Једно од таквих налазишта је и манастир Милешева. У коначима манастирског насеља изгорелим, према налазима и историјским изворима, самим крајем XVII века, нађени су остаци разрушених пећи са аналогним пећњацима.²⁴ Слично је и са кућом откривеном у Доњем граду београдске тврђаве. Она је изгорела у пожару у последњој четвртини XVII столећа и из тог времена остао је сав кућни инвентар, новац и доста добро сачувана пећ са истим лончићима.²⁵ Међу грнчаријом из ове куће има

²⁰ У некрополи цркве св. Петра у Новом Пазару, у Доњем граду београдске тврђаве, у манастиру Милешеви нађене су аналогне зделице. О њима је опширније писала В. Хан, *Три века дубровачког стакларства*, Београд 1981, 178—180.

²¹ Исто, 180.

²² Oktay Aslanapa, *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien*, Istanbul 1965, 31—35, прерано датује сав материјал декорисан шестокраком звездом од XIV до почетка XVI века. Последња истраживања М. Бајаловић-Хаџи-Пешић на овом материјалу из Србије (Balcanika — у штампи) показују неодрживост овако раног датовања.

²³ *Islamic pottery and Italian maiolica by Bernard Rackham*, London 1959, 41, каталошка јединица № 165, fig. 73, даје аналоган добро датован примерак с краја XVI — почетка XVII века.

²⁴ М. Јанковић, *Mileševa — manastirski kompleks i nekropola*, AP 22 (1980) 156.

²⁵ Г. Марјановић-Вујовић, *Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу Београдског града — Доњем граду*, Годишњак града Београда XX (1973) 203 и даље.

још аналогича за налазе из Троноше. Тако више лонаца има обод типа 2 као лонци у Троноши, а ту су и аналогиче за лонац од беле глине са слике 7/1. И на другим налазиштима из XVI—XVII века може се наћи низ аналогича за материјал откривен у Троноши од времена њеног подизања до првог страдања у XVII веку, али су ови налази на самом локалитету поуздано датовани, како стратиграфски, тако и новцем, у период од највише 130 година.

Аналогије са других налазишта могу се користити за материјал из поремећених слојева који припада истом времену. У такве налазе спадају уломци посуде са украсом у зграфито техници, једна шољица од мајолике, равни поклопци, један тип пећњака и део окулуса. Посуда са украсом у зграфито техници вероватно је бокал или крчаг (сл. 8/11). Израђена је од добро обрађене глине са ситним песком на брзом витлу и печена је у црвеној боји. Преко слоја енгобе, пре првог печења, радлом је урезан украс. Основна глеђ је мрка, а мрљама зелене глеђи истакнута је урезана декорација. Иако је зграфито омиљена техника украшавања посуђа у Србији у XIV и XV веку²⁶, у налазима из тог времена нема аналогича за налаз из Троноше. Новија археолошка истраживања у нашим средњовековним манастирима²⁷ и на широј територији Медитерана²⁸ показују да се ова техника декорисања посуда задржала до најновијег времена.²⁹ Најближи тронешкој посуди су налази из XVI—XVII столећа из наших манастирских насеља. За шољицу од мајолике украшену цветним мотивом у плавој боји (сл. 8/8) аналогиче треба тражити у турској луксузној грнчарији XVII века, као и за зделицу из слоја 3, или у радионицама које су радиле по турским узорима. Конични пећњаци са сасвим благо наглашеним ободом (сл. 8/10) могу се, према аналогичама, сматрати производом XVI столећа.³⁰ Најсличнији тронешким равним поклопцима (сл. 8/7,9) су поклопци из београдске тврђаве.³¹ Окулус из поремећеног слоја (сл. 8/12) боље је очуван од изгорелог уломка нађеног у слоју страдања, и незнатно се разликује од њега. Стакло скоро нема мехурића, танко је, провидно и не сасвим безбојно; има један мркосивкаст тон. Ивица окулуса је превијена, али није спљоштена. У поремећеним слојевима нађени су и сребрни новчићи из XVII столећа, два аустро-угарска и један турски³² (сл. 6/10, 11/7). Од аустро-угарских новчића један је кован 1611. године (сл. 6/9, 11/5).³³ Он је пречника 13,5 mm, тежине 0,48 gr, доста добро очуван. На аверсу је грб са крупном круном и ознаком ковнице К В, а читљивији део текста гласи: . . .D.G.R.E.X.HUN.1611. На реверсу је седећа представа Богородице са Христом у наручју, на левој руци, а околу тече јасан натпис PATRONA HUNGARI. Други

аустро-угарски новчић³⁴ кован је 1621. године (сл. 6/12, 11/6). Он је пречника 13 mm, тежине 0,32 gr, мало оштећен. На аверсу је грб, ознака ковнице К В и део читљивог текста G. .D.G.E. •H.DA.C.SC.R. На реверсу је представа Богородице са Христом на десној руци, а читају се и слова TR.PR.ET.S.-. 1621.

²⁶ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, 99, 105—109.

²⁷ А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, Саопштења XV (1983) 181—194, Т. X—XIV, са налазишта из манастирских насеља у Сопотанима и Новој Павлици.

²⁸ Већа група аутора у каталогу изложбе, *Torino nel basso medioevo: castello, uomini, oggetti*, Torino 1982, поглавље о keramici: М. Cortelazzo, L. Murer, G. Pantò, L. Vaschetti, S. Pettenati, *La ceramica di scavo in Palazzo Madama*, 229—242.

²⁹ П. Томић, *Грнчарство у Србији*, каталог збирки Етнографског музеја у Београду, Београд 1983, 65.

³⁰ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, 69—71, међу пећњацима XIV—XV века даје само један примерак из манастира Павловци на Космају, који је близак Троношком и оквирно датован у прве деценије XV века (М. Поповић, *Археолошка ископавања у манастиру Павловцима*, Саопштења XIII, 1981, 124, сл. 3). И ако постоји могућност да се овај тип пећњака појављује и тако рано, почетком XV века, њихова највећа употреба особена је за XVI век. Тако у слојевима страдања манастира Милешеве из средине XV века овакви пећњаци нису запажени, али су зато бројни у затвореним слојевима XVI века (М. Јанковић, *Методолошки и стратиграфски проблеми истраживања у манастирима Милешеве и Бањи Прибојској*, реферат поднет на скупу Археолошког друштва Србије 1981. године у Грзи — у рукопису). Овај тип пећњака такође није до сада познат на налазиштима чији је живот заувек прекинут у првој половини XV века, какви су Сталаћ (Д. Минић, Р. Станић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *нав. дело*, 3—36) и Вишесав (М. et Dj. Janković, *Communication sur les recherches antérieures dans la ville Višesav près de Tekija*, *Balkanoslavica* 7, 1978, 155—167).

³¹ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, 51—53, Т. XII/6, 8 — последњи означен као Београд нађен је у Сталаћу. Употреба овог типа поклопца према налазима из Троноше изгледа да се наставља и у XVI веку, али како су уломци нађени у поремећеним слојевима о ближој хронологији није могућно расправљати.

³² Новчић је нађен у поремећеном слоју у сонди 7, на коти 280 610, и његово опредељење у XVII век је само оквирно, јер у доступним каталозима турског новца није нађен аналогни примерак, а на новцу није сачувана година.

³³ Приликом проширивања сонде 14 на исток, у поремећеном слоју на коти 280 484 нађен је и овај новчић.

³⁴ Када је 1982. године денивелисан терен у западној половини порте, старешина манастира игуман Антоније Ђурђевић случајно је нашао овај новчић. Он је из времена ердељског војводе Bethlena Gabora (1580—1629) који се 1620. прогласио краљем Угарске. Новац је кован у Kőrmöcsbányi — данашњим Кремницама у Чехословачкој — као и други мађарски новци нађени у Троноши. Цео текст на новцу гласи: ав. GAB

Налази из слојева XVIII — XIX века

Већина преосталог откривеног материјала припада XVIII—XIX веку. У културном хоризонту 4 — до познатог страдања Троноше 1814. године — који је просечне дебљине 0,25 m, није изражена нивелета страдања, па овај слој стратиграфски није свуда поуздан. Тамо где је слој поуздан, у сондама 1 и 6, нађено је мало материјала који се не разликује од потоњег, па су сви преостали налази заједно обрађени. Слика коју даје овај материјал не разликује се много од налаза из старијих слојева. Ту има подједнако грубе и глеђосане грнчарије, мало мајолике и стакла; једино гвоздених предмета има више, а нађено је и мало уломака посуђа од порцелана.

Грнчарија

Налази грубе грнчарије из XVIII—XIX века незнатно се разликују од оне из претходног периода. Технологија је у потпуности иста — и глина, и врста и витло. Да ли се облици лонаца разликују од лонаца у слоју 3 не може се знати, јер се ни из млађих слојева ни један не може реконструисати. Према остацима доњих делова трбуха и уломцима дна (сл. 9/4) изгледа да су при дну били заобљенији. Код већине лонаца ободи су типа 2, као и у претходном слоју (сл. 9/7), и нађен је само један обод нове врсте. Тај трећи тип (сл. 9/5) је сасвим једноставан, стањен и заобљен. Пластична ребра на већим лонцима су изгледа нешто ужа (сл. 9/6) и пажљивије обрађена. Украс је исти и урезан је истом алатком. Незнатне разлике као да постоје у начину украшавања. То су и даље валовнице, водоравне траке и јамице (сл. 9/6,8), али је украс уредније и правилније утиснут, подједнако ду-боко. Да је у Троноши откривено више грнчарије можда би се ове условно хронолошке разлике и изгубиле, јер је јасно да овај материјал потиче из једног грнчарског центра, из руку више грнчара.

И глеђосана грнчарија израђена је на исти начин као она у слоју 3: од глине са песком, на брзом витлу, црвено је печена и глеђосана преко енгобе. Боје глеђи су и даље мрка, жута и зелена, али се проценат жуто глеђосаних уломака нешто повећава на рачун оних глеђосаних зелено. На овој грнчарији примећује се и једна новина која као да имитира стари зграфито. Сада су глеђосане посуде украшене на исти начин као некада груба грнчарија. На њима се појављују металним чешљем урезане валовнице, водоравне траке, низови убода, јелове гранчице (сл. 9/12). Како су код неких боје и односи боја глеђи нападни, па и формално уклопљени са урезаним украсом, понекад се добија утисак шаренила и несклада.

Међу облицима су најчешће зделе. Оне су све сличне (сл. 9/9,10), полулопасте, усправних зидова и задебљалог, равно засеченог водоравног обода. Здела са урезаном валовницом и водоравном траком (сл. 9/10) глеђосана је зелено, а здела с пластичним ребром (сл. 9/9) глеђосана је споља зелено, а изнутра жуто. Тестије из овог времена нађене су само у ситним уломцима (сл. 9/11, 12). Међу њима је особена једна глеђосана жуто, са зеленим мрљама преко урезаног украса (сл. 9/12). Пећњаци су посебно занимљиви. Они чине прелазну варијанту између плочастих и пећњака лончића (сл. 9/13). Од лончића је код њих преостао коничан облик, али малих димензија и малог отвора. На рачун тога, водоравни обод је јако проширен, па је добио и облик квадрата као плочасти пећњаци. Глеђ је светло зелена. Завршни пећњак, који је такође зелено глеђосан (сл. 9/14), украшен је и убодима металног чешља и урезима на ободу. Преко његове горње, глеђосане површине налепљена је глина, као да је у секундарној употреби спољном страном био уграђен у пећ. Зато је могуће да је направљен и пре XVIII века, али је дуго био у употреби.

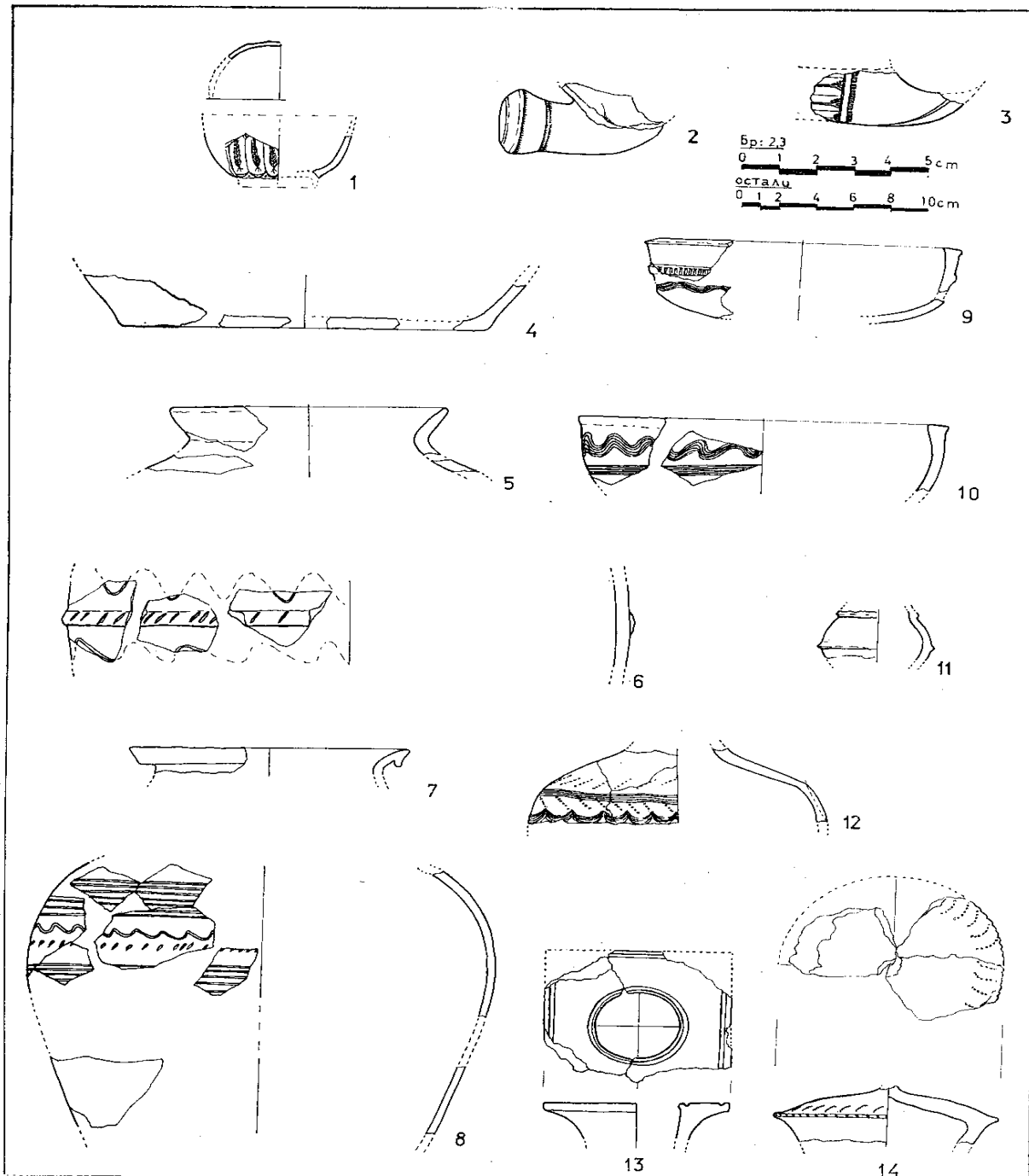
Међу сасвим ситним уломцима посуда од беле глине и мајолике, који су махом неукрашени и чине делове тањира, вазица или бокала, особен је део шољице сликан плавом, жутом и љубичастом бојом (сл. 9/1). Мотив јелове гранчице подељен је у усправна, узана поља, која наглашавају полигонално обликовану спољну површину шољице.

Остали налази

Међу налазима из XVIII—XIX века било је доста сасвим уситњеног стакла. Највише је уломака провидног, бледо жућкастог прозорског стакла, а потом уломака чаша, међу којима има и полигоналних облика.

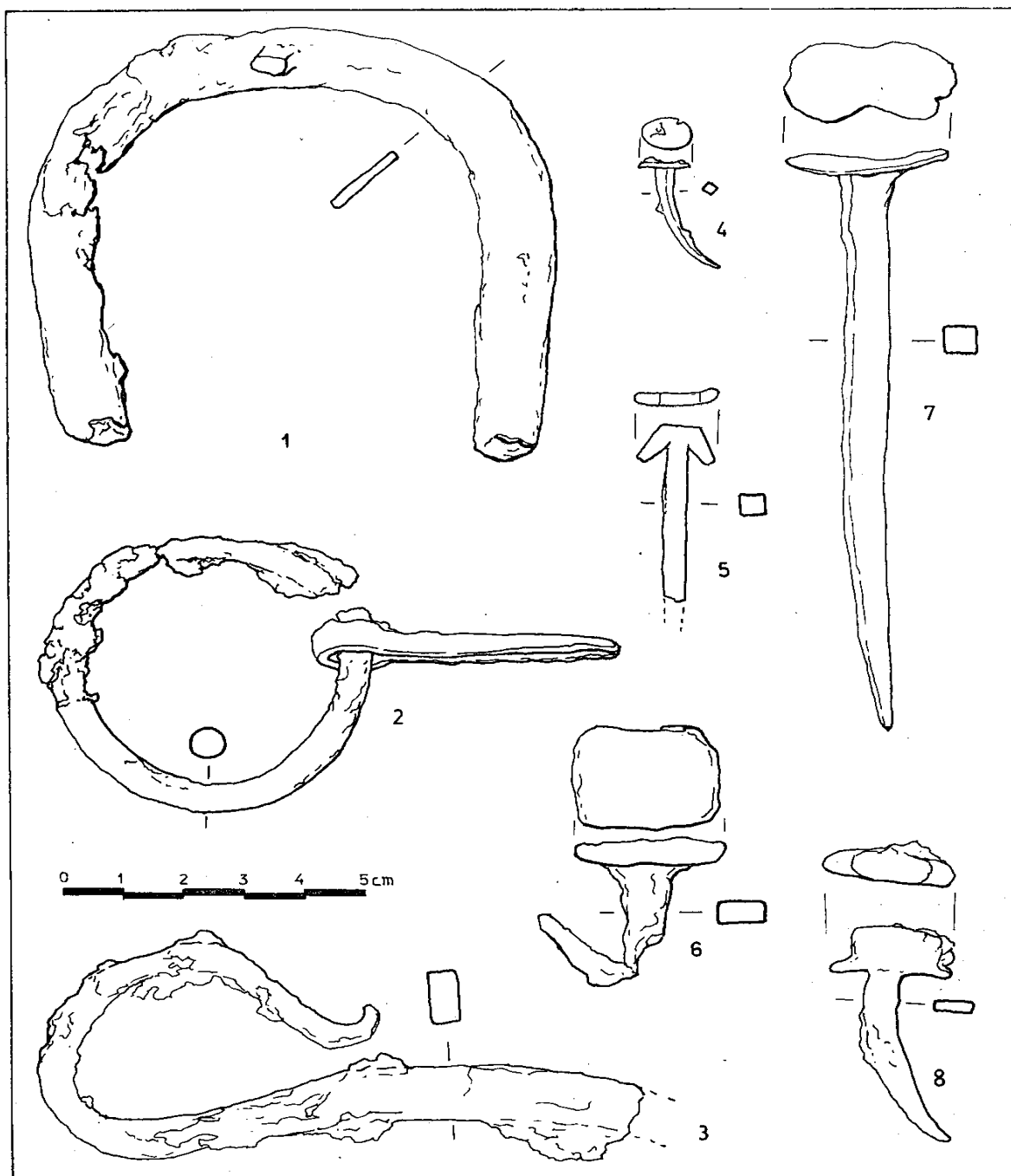
Налази кованика су бројни. Има их од сасвим ситних — за везивање шиндре — до веома крупних — за греде (сл. 10/4,7). Неки су са спљоштеном (сл. 10/5) или квадратном (сл. 10/6), а неки са масивном главом у облику шешира (сл. 10/8). Највише је ипак кованика средње величине, чија глава није декоративна, а дужина им се креће између 8 и 12 cm, као и у слоју 3 (сл. 8/2). Међу гвозде-

(RIEL) D(EI) G(RATIA) EL(ECTUS) H(UNGARIAE) DA(LMATIAE) CR(OATIAE) SC(LAVONIAE) R(EX); Рв: TR(ANSILVANIAE) PR(INCEPS) ET SIC(ULORUM) SO(MES) 1621; према L. Réthy, *Ungarische und siebenbürgische Münzen aus der Zeit der Habsburger* у делу Szabor-Szaley, *Die historischen Denkmäler Ungarns, in der 1896-er Millenniums Landesausstellung*, Budapest—Wien, 430; Имитација новца из XVII века, нађена у слоју паљевине, највише личи на овај новчић.

Сл. 9. Грнчарија XVIII—XIX века. 1 — мајолика, 2—3 — лулице, 4—8 — груба грнчарија, 9—14 — глеђосана грнчарија

Fig. 9. Poterie du XVIIIe au XIXe siècle. 1 — faïence, 2—3 — petites pipes, 4—8 — poterie rustique, 9—14 faïence vernie

Сл. 10. Налази гвоздених предмета XVIII—XIX века

Fig. 10. Objets en fer deterrés datant du XVIIIe au XIXe siècle

ним предметима откривени су и делови окова за дрво, шарке и механизми за затварање врата (сл. 10/2,3), а такође и неколико потковица (сл. 10/1).

Из XVIII века потичу и два примерка новца, али ни један није нађен у затвореном слоју.³⁵ Један од њих је сребрни дубровачки новац (сл. 6/8, 11/8) пречника 17 mm и тежине 0,38 gr. На аверсу се уз представу св. Влаха чита и година 1712, а на реверсу су очувана слова TUTI. Други је турски сребрни новчић, дуго ношен као привезак (сл. 6/11), кован у Истамбулу за владе султана Османа III (1754—1757). Новчић³⁶ је пречника 15 mm и тежине 0,35 gr.

Аналогије за материјал из XVIII и с почетка XIX века тешко је наћи. Он спада у категорију налаза којима се не поклања посебна пажња. Радозналост истраживача тог периода, пре свега историчара уметности, привлаче драгоцености предмети са већом уметничком вредношћу, а у Трноши је нађена само једна шољица од мајолике (сл. 9/1), која се може везати за производе Кутахије³⁷ или радионица која ради под утицајем у XVIII веку. Утилитарне налазе обрађују етнологи, али им је материјал овог времена скоро неприступачан. Ослонац се зато мора тражити у резултатима њихових радова на познијем материјалу, из друге половине XIX и с почетка XX века. У том периоду глеђосану грнчарију у овим областима израђују пиротски печалбари³⁸, а грубу локални грнчари из занатског центра у Средњој мали Корените.³⁹ Налази те грубе грнчарије, израђене на ручном колу, најзанимљивији су и најважнији покретан материјал откривен у манастиру Трноши. Грнчарија из слојева XVI и XVII века скоро је идентична оној из XVIII и XIX века, па чак и оној израђеној после другог светског рата, која се чува у Етнографском музеју⁴⁰, а потиче из Корените. Трношка грнчарија тако показује континуирану набавку ових потрепштина за манастир из оближњег грнчарског центра у току скоро четири стотине година. Мајдани глине за израду ове грнчарије, коју су доскора користили грнчари из Корените, налазе се у селу Грнчари (сл. 1). Да су исти мајдани коришћени од времена подизања манастира види се не само на грнчарији већ и по историјским изворима. Село Грнчари се први пут помиње у дефтеру зворничког санџака из 1533. године у нахији Птичар, а у кнежини кнеза Владислава.⁴¹ Тада се помиње и Трноша, такође у Птичару, али у кнежини кнеза Рашана, сина Радошева. Ту се Трноша помиње као село, што је и разумљиво, јер манастира тада није било. Село у чијој је Горњој мали

подигнут манастир назива се сада Коренита. Источно од манастира сачуван је топоним Прњавор (сл. 1), чије име обично означава село које је радило за манастир. На основу ових података може се претпоставити да је од изградње манастира Горња мала села Трноше постала манастирски прњавор, а други део насеља остао је и даље у обавези према кнезу, односно Турцима, можда од тада с другим именом, данашњим именом Коренита. Али, без обзира на име, сигурно је да су грнчари овог села израђивали посуђе за манастирске потребе у дугом раздобљу од 1559. године до средине XX stoleћа. У другој половини XVI и првој половини XVII века то је била вероватно само огњишна грнчарија и посуде за чување хране, јер је, према налазима глеђосане грнчарије и мајолике, набавка робе са стране била доступна манастиру. Доцније, нарочито крајем XVII века, услови су били измењени, па су сеоски грнчари правили и оне предмете који до тада нису израђивани на ручном колу. Највероватније су тада направљени здела, бокал и пећњак са печатом у виду крста, сви по угледу на глеђосану грнчарију која се није могла набавити. Вероватно се исто догодило и у тешком периоду од краја XVIII до тридесетих година XIX века. Након прикључења ових области Србији, глеђосана грнчарија се поново купује у градовима, али се све до другог светског рата употребљава и она домаћа, израђена на ручном витлу.

³⁵ Дубровачки новац нађен је на коти 280 790, на висини темеља јужног зида наоса у поремећеном слоју; турски новчић је случајни, површински налаз старешине манастира на месту у порти које није ближе познато.

³⁶ Опредељење овога новца омогућили су бројни одлично очувани примерци исте врсте, који се налазе у збирци Музеја града Београда.

³⁷ Аналогни примерак налази се у каталогу изложбе *Islamic Pottery and Italian Maiolica*, 55—56, каталожна јединица № 245, fig. 100, опредељен као производ радионица у Кутахији у XVIII веку.

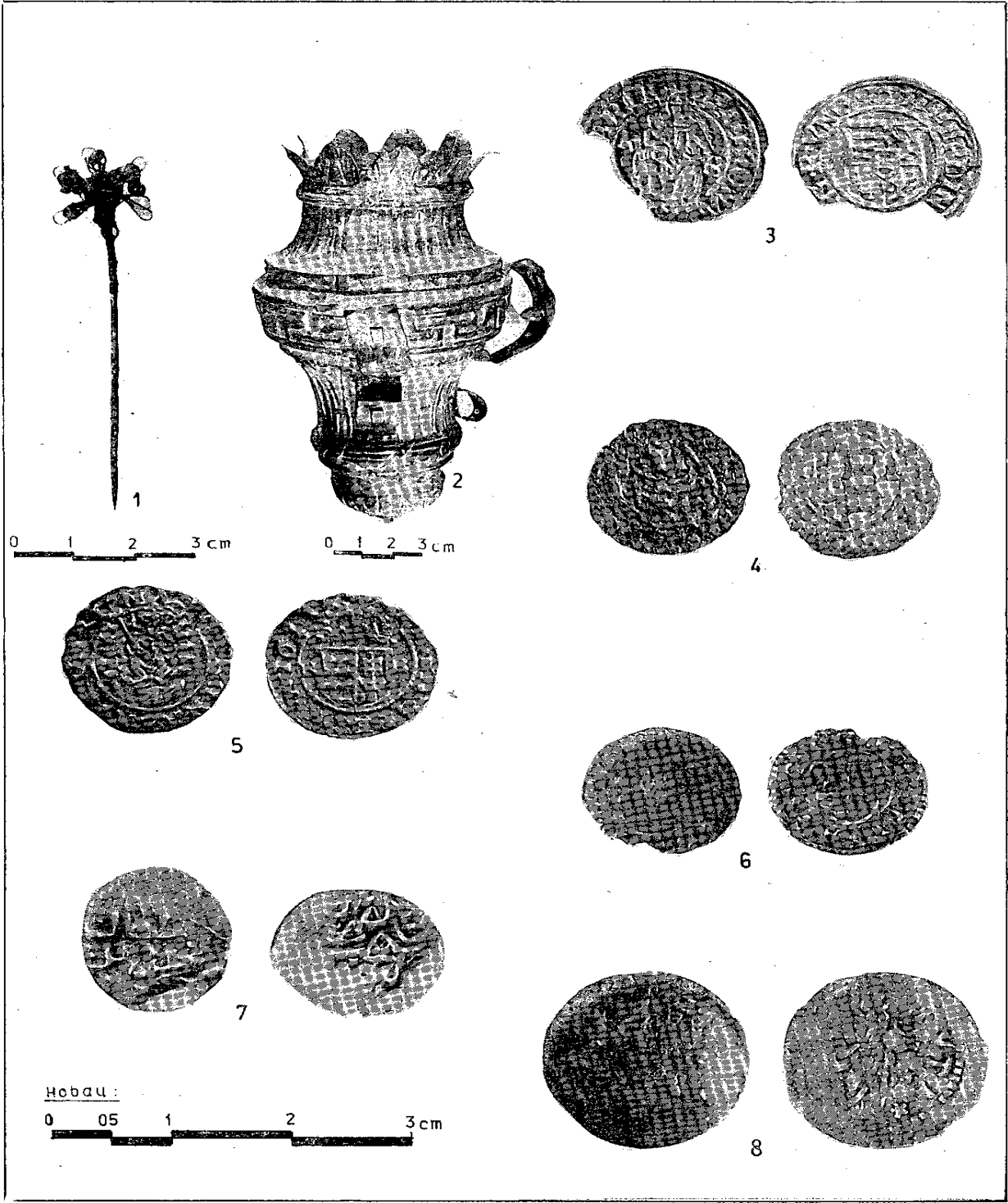
³⁸ Б. Тешић, *Занатство, рударство и индустрија*, у Гласнику Етнографског музеја 27 (Београд 1964) 146, који је посвећен Јадру — Вуковом завичају.

³⁹ П. Томић, *нав. дело*, 24—27.

⁴⁰ Увид у грнчарију Корените, која се налази у депоима Етнографског музеја у Београду, љубазно ми је омогућио кустос овога музеја етнолог Ранко Баришић, на чему му се овом приликом најтоплије захваљујем.

⁴¹ М. Васић, *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку у XVI вијеку*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине X (1959) 261.

Сл. 11. Игла, кандило и новац из Трноше
Fig. 11. Fibule, encensoir et monnaie trouvés à Tronoša

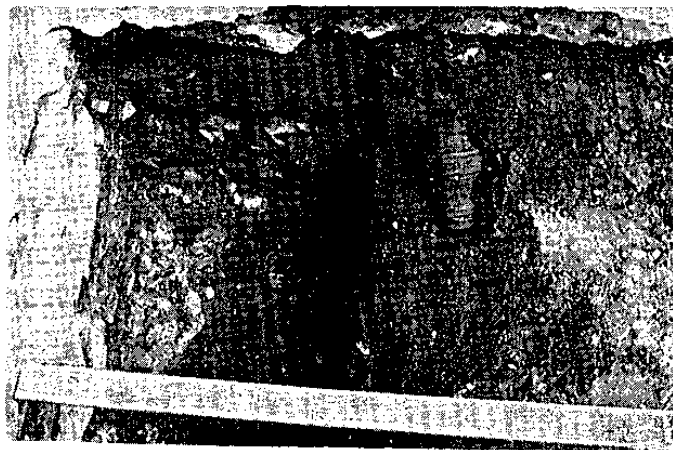

Црква и некропола

Резултати добијени археолошким истраживањима цркве су објављени⁴² па ће овде бити споменути само неки необјављени подаци. У припрати и у западном травеју цркве, где су установљене две нивелете пода, у слоју изнад подлоге старијег пода није нађен археолошки материјал. Само непосредно иза накнадно пробијених северних врата било је неколико уломака од два нагорела лонца (један је на сл. 7/1) и за камен залепљене, истопљене стаклене масе. Овај материјал одговара првом страдању Троноше, слоју 3 из XVII века.

У слојевима око цркве откривено је мало покретних налаза који би се могли везати за опрему цркве. У нивоу првог страдања нађено је неколико нагорелих, лепо профилисаних и углачаних животињских костију (сл. 13/1). Оне су последњи остаци некадашњег дрвеног црквеног намештаја украшеног интарзијом. Такав намештај је у нашим црквама у највећој употреби у XVI и XVII веку.⁴³ На жалост, на основу само неколико нађених кошчица не може се знати који је од делова намештаја у трonoшкој цркви био украшен на овај начин. Још један нужни део опреме цркве откривен је у поремећеном слоју уза западни зид јужне певнице (сл. 3, 12). То је лимено кандило у облику цвета (сл. 11/2) израђено пресовањем. Посребрено је, а украс на њему чине меандри и стилизовани листови. Оно је имало три дршке од танких лимених трака савијених у волуте, везаних ситним закивцима за трбух. Кандила овог облика, израђена на исти начин и са слично обликованим дршкама, не срећу се пре друге половине XVIII столећа.⁴⁴ Место на коме је нађено трonoшко кандило индицира тренутак страдања, можда оног из 1814. године.

Некропола није посебно истраживана. Обрађени су само гробови обухваћени сондама око цркве тако да о њима нема много података.⁴⁵ У наосу цркве није било гробова. У југозападном углу припрате нађен је само један гроб, број 9 (сл. 3), са секундарно сахрањеним костима покојника, који је делимично оштетио темељ западног зида. Укоп гроба је величине 0,50x0,60 m, дубине 0,90 m, са дном на коти 280 050. Кости су вероватно биле сакупљене у тканину, али њен траг није нађен. У укопу су откривени уломци фресака са остацима црвених и црних волута и бордура из најнижих сликаних зона припрате (сл. 13/7). У гробу је био и уломак плоче старијег пода, па се може сматрати да је до уповавања дошло након првог страдања Троноше у XVII веку, али не много касније, јер кад је гроб упопан из цркве још није био уклоњен шут. Ко је сахрањена личност не може се знати. На основу пажљиво сакупљених ситних костију и накнадном сахрањивању у цркви може се прет-

Сл. 12. Кандило на месту налаза

Fig. 12. Encensoir à l'endroit où il fut trouvé

Сл. 13. 1 — обрађена кост са неког предмета украшеног интарзијом; 2—3 гвоздене копче из поремећених слојева око цркве, могућно из уништених гробова; 4—7 налази из гробова
Fig. 13. 1 — parcelle d'ivoire ouvragé provenant d'un objet en marqueterie; 2—3 agrafes en fer provenant des couches perturbées autour de l'église, peut-être de tombeaux détruits, 4—7 objets trouvés dans les tombes

поставити да је покојник био неко важније духовно лице овога времена и да у тренутку смрти из неких разлога није сахрањен у цркви па је то накнадно учињено.

Гробови откривени ван цркве показују да се сахрањивало северно, јужно и југоисточно од ње. Грובהа није било уз североисточни део цркве, да ли због прилаза с те стране или због стеновите подлоге, тешко је знати. Нађено их је укупно осам (сл. 3). Осим једног (гроб 1), удаљени су од цркве најмање 0,80 m, што говори у прилог томе да је око цркве постојала стаза (сл. 15).⁴⁶ Укопани су на дубини од 0,80 до 1,20 m односно 0,55 до 0,95 m од горњих нивелета темеља. Покојници леже опружени на леђима, са рукама прекрштеним на грудима, на апсолутним kotaма између 279 812 и 280 368, у слоју стерилне, жуте, глиновите земље са муљем и каменом. Оријентацију у правцу југозапад—североисток условила је оса цркве с којом су грбови пара-

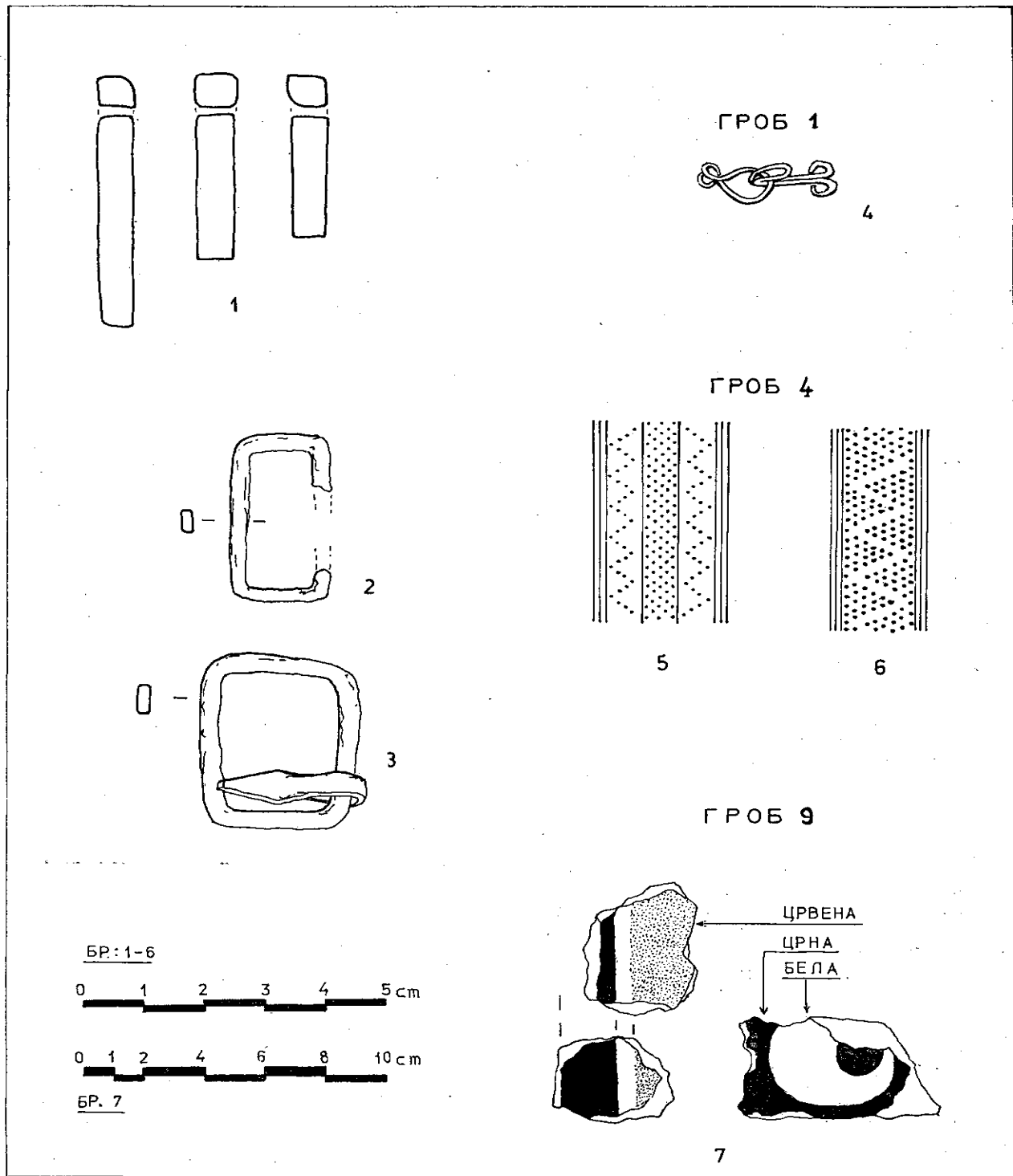
⁴² С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV (1982) 64—65.

⁴³ В. Хан, Интарзија на подручју Пећке патријаршије, Нови Сад 1966, најпотпуније обрађује овај материјал из наших манастира.

⁴⁴ I. Lentić, Majstori pojasa 18. stoljeća u Varaždinu, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, br. 4 за 1969, 16—17, даје луксузније кандило истог типа, рад мајстора Joanesa Schmida из 1751. године.

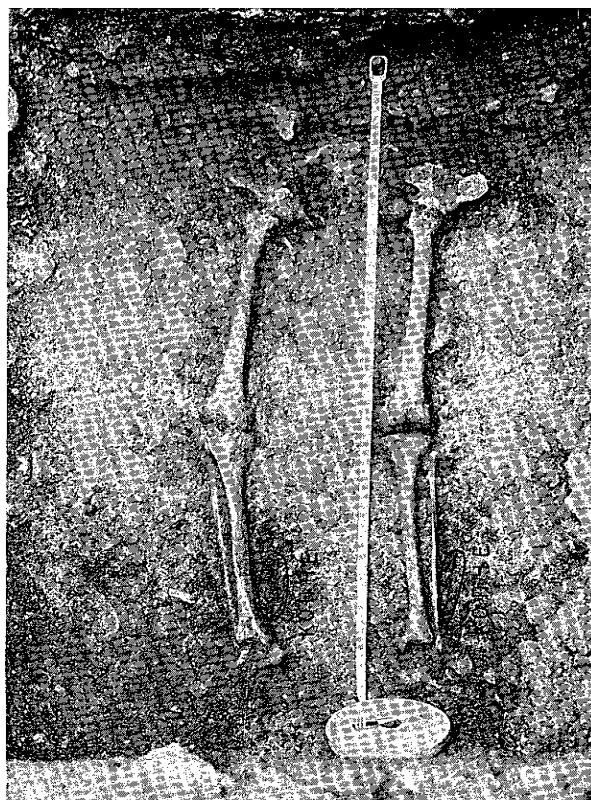
⁴⁵ Ни откривени грбови нису у целини истражени, већ само њихови делови обухваћени сондама. Ниједан гроб није подизан, ни антрополошки обрађен.

⁴⁶ На појединим местима око цркве остали су очувани и делови калдрме — С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV, 65.

лелни. Уз покојнике нису установљене гробне конструкције и само је сахрањени у гробу број 8 био у сандуку (сл. 3). Изнад гробова нису нађени белези.⁴⁷

Да су то били дрвени крстови који нису обнављани кад је дрво иструлело показује међусобни однос гробова. У сонди 4, ноге покојника из млађег гроба број 1 постављене су преко главе скелета старијег гроба 2. Укоп за гроб 1 био је мањи тако да старији, дубљи, није оштећен. У сонди 7 је очевидно да се при уклапању гроба 4 није знало за гроб 3 (сл. 16). Укоп је био дубљи, па су кости старијег скелета 3 покупљене, увијене у тканину⁴⁸ и поново закопане у исту раку, уз десну страну скелета 4. У сонди 12, при уклапању гроба 5 (сл. 3, 4/6) делимично је захваћена и рака старијег гроба 6, уз десну половину тела, али скелет није оштећен. Исто тако, при копању рова за темељ звонаре није се знало за гроб 6 и темељ је спуштен тик уз лобању покојника. Захваљујући оваквој ситуацији могућно је успоставити релативно хронолошки однос међу тим гробовима. Тако су гробови 2, 3 и 6 старији од гробова 1, 4 и 5. Сасвим приближен цркви, гроб број 1 потврђује млађе датовање добијено стратиграфијом у сонди 4, јер је укопан на месту где се првобитно налазила калдрма око цркве. И гроб број 7, у сонди 16 (сл. 3, 15), изгледа да је пресекао старију калдрму те и он спада у групу млађих гробова. Како дубине рака не говоре ништа о времену уклапања, још се једино за гроб број 8, у сонди 17, на основу сандука који није у потпуности иструлео може претпоставити да припада слоју млађег сахрањивања. Апсолутну хронологију некрополе тешко је успоставити. Према очуваним гробовима из друге половине XIX века у југоисточном углу порте (сл. 2), изгледа да се око цркве није сахрањивало након прикључења ових области Србији.⁴⁹ Релативно хронолошки однос старије и млађе укопаних гробова такође не помаже успостављању ближе апсолутне хронологије, јер се у манастиру стално живело и у континуитету сахрањивало, а пошто су покојници калуђери, сахрањивани су без прилога. Преостали трагови одеће, какве су копче за ногавице панталона из гроба 1 (сл. 13/1,14) или у поремећеним слојевима нађене гвоздене копче за појас (сл. 13/2,3), које потичу вероватно из уништених гробова, могу се сматрати неком врстом прилога, али хронолошки неосетљивих⁵⁰ и атипичних, па је немогуће у њима тражити ослонац за тачну и апсолутну хронологију. Игла за косу (сл. 11/1) са главом од срме и ситним, зеленим, стакленим перлама не потиче из некрополе, иако је нађена код јужне певнице (сл. 3). То је изгубљени део украса женске ношње чије се датовање креће у широким оквирима од XVIII до XX века.⁵¹ О сахрањенима у некрополи могућно је још нешто

Сл. 14. Гроб 1 са налазима копчи

Fig. 14. Tombe 1 et emplacement des agrafes trouvées

Сл. 15. Калдрма пред северним вратима цркве Fig. 15. Pavé devant le portail nord de l'église

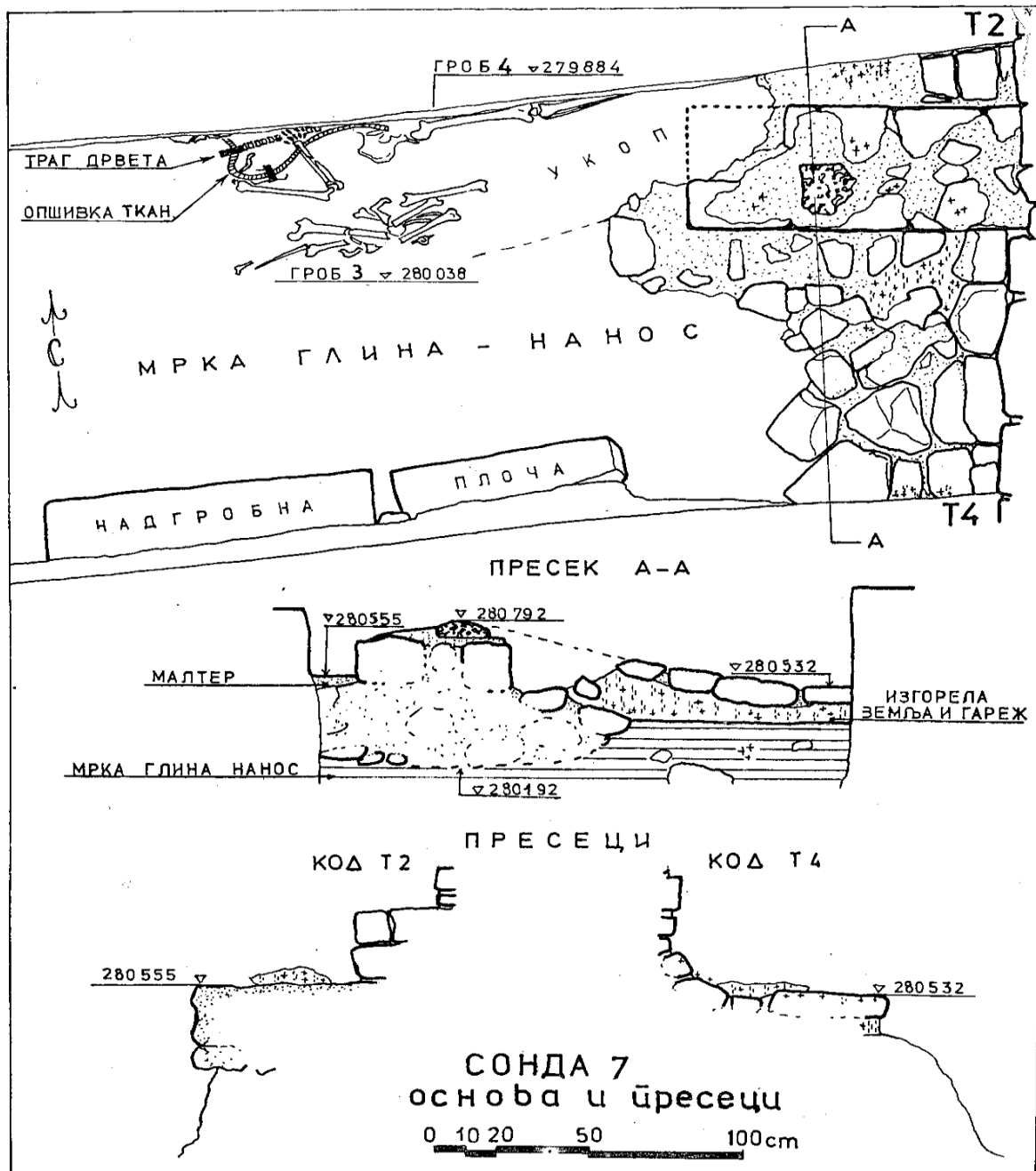
⁴⁷ У јужном профилу сонде 7 откривена је правоугаона надгробна, већа камена плоча без видљивих трагова натписа, али овај гроб није отворан јер је излазио ван обима сонде.

⁴⁸ Осим неколико трагова изгледа памучних нити, тканина, на жалост, није очувана.

⁴⁹ Новине Србске, 1834, № 2, стр. 1.

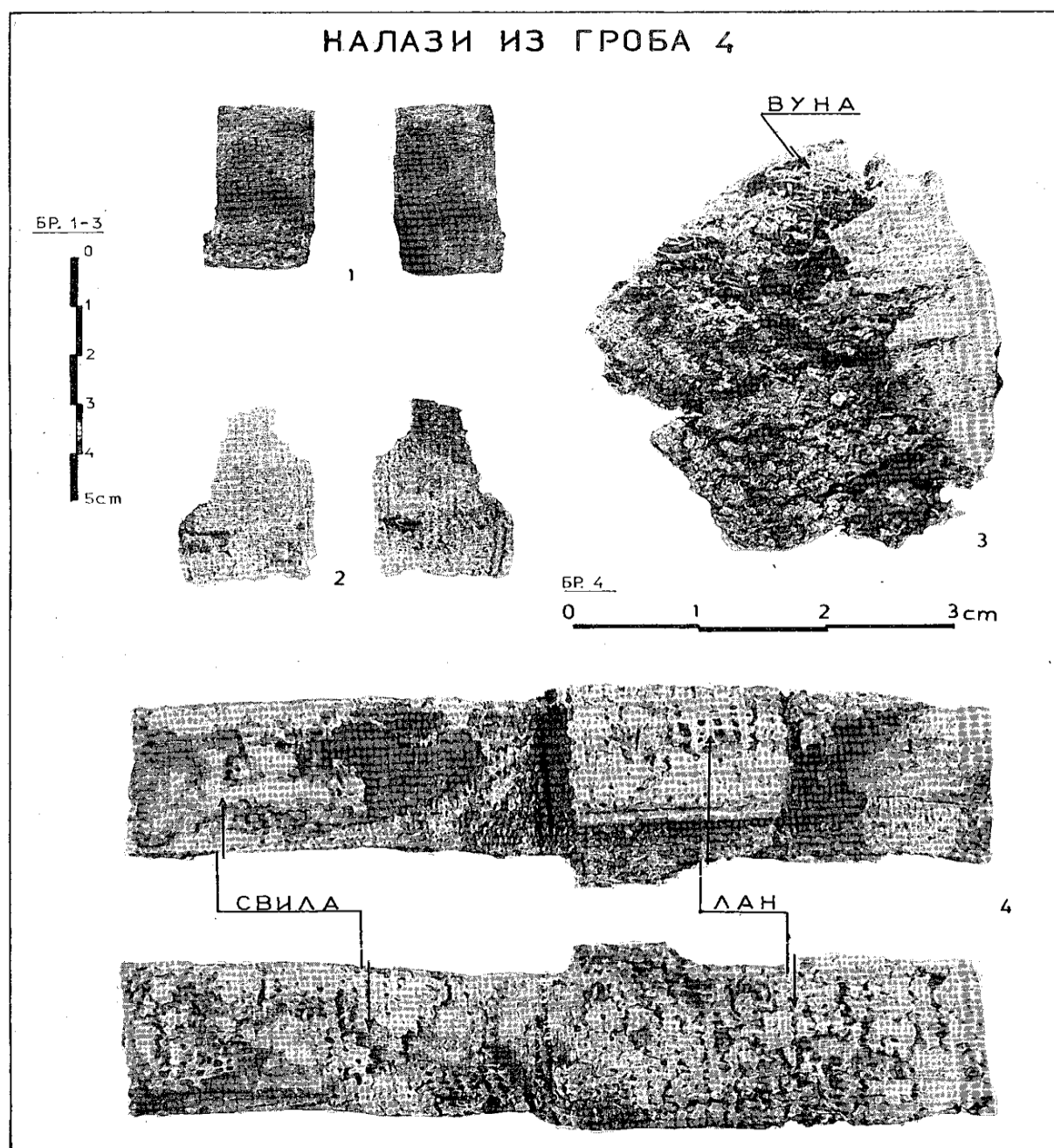
⁵⁰ Копче истог типа налажене су у гробовима калуђера у манастиру Милешеви, али их има и у цивилним и војничким насељима — Ш. Нађ, *Тврђава Бач*, Рад војвођанских музеја 10 (1961) 96, Таб. V/4, 6.

⁵¹ Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, 40; О. Оштрић, *Narodni nakit*, у каталогу изложбе *Nakit na našem Primorju između Krke i Istre od prapovijesti do danas*, Zadar 1982, 28—33, 39, кат. јединица бр. 85, са острва Пага, необично је слична игли из Трноше.

Сл. 16. Основа и пресеци архитектуре у сонди 7

Fig. 16. Plan et coupes des murailles trouvées dans la sonde 7

Сл. 17. Тканине из гроба 4

Fig. 17. Tissus trouvés dans la sonde 4

више рећи само о гробу 4. Над овим гробом није било белега и у њему покојник није био у сандуку нити има било какву гробну конструкцију (сл. 3, 16). Укопан је из слоја XVIII или почетка XIX века и оштетио је старији гроб 3. У гробу 4 сахрањен је мушкарац средњих година, средње висине, опружен на леђима, са рукама прекрштеним на грудима. Лобања покојника потпуно је одвојена од правца кичме и левом страном ослоњена на лево раме. У гробу је откривен део украсне траке за опшивање тканина, укупне очуване дужине 0,70 m и ширине 2,2 cm. Трака се пружала дуж скелета, од карлице до десног рамена, а затим се савијала око врата. Начињена је од памучних нити протканих сребрном или бронзаном жицом. Уз ивице орнамент на њој чини једна цикцак линија, а у средини наизменични низови тачака (сл. 13/5, 17/2). Заједно с њом нађено је и неколико комадића уже траке од истог материјала, дужине 4 и 7,5 cm, а ширине 1,6 cm. Трака је ткана тако да се између тачкица види једна цикцак линија (сл. 13/6, 17/1). На полеђини трака остали су трагови црвенкасте свиле (сл. 17/4) на подлози од ланене тканине. У гробу је нађен и део вунене тканине чија је боја данас тамно мрка (сл. 17/3). На десној страни груди, преко опшивке, било је и незнатних трагова дрвета (сл. 16).⁵² Особине трака израђених индустријски или у некој мануфактурној радионици XVIII—XIX века⁵³ потврђују податке, добијене анализом стратиграфије, о времену пре кога није могло наступити уповавање. На основу овога могу се извести две претпоставке о сахрањеној личности у гробу 4: да је овде сахрањена нека световна личност или пак неко духовно лице. У прилог првој говоре следећи подаци: у гробљу манастира Троноше сахрањивана су и световна лица, као бивши јадарски капетан Аксентије Стефановић 1843. године и војници у првом светском рату.⁵⁴ У другој половини XVIII и првој половини XIX века честа је употреба декоративних трака за опшивање горњих делова мушке вунене одеће, па и црвена свила као постава.⁵⁵ Ако је сахрањени световно лице то је или особа која је на неки начин задужила манастир или је умрла у њему у неком изузетно неповољном тренутку па је на брзину сахрањена на монашком гробљу. Овакву могућност не треба искључивати, пошто је у Троноши било познато жариште ослободилачког покрета земље од краја XVIII века па надаље.⁵⁶ Друга претпоставка, да је сахрањени нека духовна личност, ипак је вероватнија. Остаци опшивне, шире траке могу бити делови ивице епитрахила, а комадићи уже траке делови нашивених крстова. Епитрахил, обавезни пратилац свештеног лица или монаха кош врши духовну службу⁵⁷ налажен је у гробовима из овога времена са истим типом опшивки и нашивених

крстова.⁵⁸ Тако је вероватније да је сахрањени један од старешина манастира из периода од краја XVIII до средине XIX века, за кога се иначе не зна где је сахрањен. То могу бити: архимандрит Мојсеј (старешина од 1773. до 1792), архимандрит Методије (старешина од 1802. до 1824), архимандрит Никифор (старешина од 1836. до 1839), архимандрит Мелентије (старешина од 1839. до 1841), неки досад непознати старешина, или старешина из друге половине XIX века, сахрањен са старим епитрахилем. Мало је вероватно да је то неки старешина из друге половине XIX века. У ослобођеној Србији и обновљеној црквеној организацији позната је судбина већине монаха, нарочито старешина манастира.⁵⁹ Други разлог је место на коме је гроб укопан, у близини цркве, где иначе нема уповавања у то време. Недостатак сандука и трајнијег белега такође упућује на старији период и неко несигурније и сиромашније време. Једино се у овом гробу лобања није налазила у наставку кичме. Она се могла померити и при уповавању али је то мање вероватно кад се има у виду да се нису померили ни вратни пршљенови, ни ситне кости шаке, па је чак и тканина остала на свом месту. Изгледа да је покојник у гробу 4 био декапитиран. Ако је то тачно, онда овај податак упућује на одређену личност. Тако је живот могао завршити само архимандрит Мојсеј, за кога се зна да је сахрањен поред цркве, мада није познато на ком месту. Једне недеље, марта месеца 1792. године, док је архимандрит Мојсеј, непријатељ Турака и

⁵² Изглед ових трагова индицира већи дрвени крст који је покојник држао на грудима, у десној руци.

⁵³ Користим прилику да се најтоплије захвалим колегиници Добрили Стојановић, историчару уметности у Музеју примењених уметности, на несебичној помоћи око временског опредељења остатка тканина из гроба 4, као и увиду у сродни материјал који се чува у, овоме музеју, а потиче из збирке Љубе Ивановића.

⁵⁴ Подаци са надгробних плоча у порти манастира Троноше.

⁵⁵ Дobar пример за то су сачувани портрети значајних личности овога времена — Љ. Симић-Константиновић, *Историјски портрет у српском сликарству XIX века*, каталог изложбе у галерији САНУ, Београд 1972, 9—54.

⁵⁶ С. Новаковић, *Турско царство пред српски устанак*, Београд 1906; Д. Пантелић, *Нови подаци о архимандриту троношком Стевану Јовановићу*, *Годишњица Николе Чупића* XLI (1932) 99—127; Исти, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794—1804*, Београд 1949; *Историја српског народа* V-1, Београд 1981, 7—158.

⁵⁷ Л. Мирковић, *Православна литургија, I општи део*, Сремски Карловци 1918, 127—128.

⁵⁸ М. Ђоровић-Љубинковић, *Архијерејско одејаније непознатог раишког митрополита*, *Зборник Народског музеја* IV (1964) 289—304.

⁵⁹ А. Поповић, *Поменник Шабанко-Ваљевске епархије*, Београд 1940, 104-111,

учесник у аустријско-турском рату на страни Аустрије, држао службу, Турци су упали у манастир и на вратима храма посекали игумана.⁶⁰ Ова претпоставка се, на жалост, не може доказати без археолошког истраживања целокупног монашког гробља у Трноши.

*
* *
*

Иако су радови у Трноши били малог обима и пре свега заштитног а не истраживачког карактера, они су разрешили питање старости постојеће цркве и допунили важним подацима историју манастира. Многе старе загонетке ипак су остале нерешене, а ископавања и остала истраживања отворила су и нека нова питања везана за историју Трноше и Јадра. Потврђено је да је црква из XVI века и да испод ње нема старије. Северно од манастирске порте откривен је културни слој који претходи подизању цркве, али није установљено колико је он старији и каквом налазишту припада. Средњовековни топоним у близини, неистражени плато северозападно од цркве, као и локалитет Црквиште⁶¹ у Средњој мали Корените и даље говоре о могућности постојања цркве из XIV века у околини, али без археолошких истраживања на овим местима питање старог црквишта мора остати отворено.

Археолошким истраживањима потврђени су неки од писаних података из историје Трноше. Тако је познато страдање манастира 1814. године⁶² и уочено у археолошким слојевима, али је оно много мање изражено од једног старијег, које се у изворима не помиње. Та невоља изузетно великих размера задесила је Трношу, према археолошким налазима, у XVII веку. Да би се ближе одредило време разарања треба упоредити археолошке резултате са оно мало познатих писаних података о Трноши тога времена, као и са подацима о страдањима других манастира у XVII веку.

У другој половини XVI и првој четвртини XVII столећа овде се живот изгледа мирно одвијао. За време игумана Јована, 1571. и 1581. године у манастиру се пишу књиге⁶³, а 1604. године за Трношу су писане књиге у Јерусалиму.⁶⁴ И са другим манастирима је слично.

У време обновљене патријаршије, подаци о спаљивању манастира потичу тек од осамдесетих година па до краја XVII века.⁶⁵ Тад је и Трноша могла да страда а да нико то не забележи. Међу налазима из слоја паљевине има предмета који би ово могли потврдити, јер се датују до пред крај овога столећа. Али то је, на жалост, само груба и глеђосана грнчарија, која није довољно хронолошки осетљива. Они луксузни, хронолошки осетљиви предмети, као што је мајолика из Изника и увозно стакло, припадају времену од краја XVI до средине XVII века, и у том

периоду су приспели у манастир. Мајолике из друге половине овог столећа и типичног стакла тога времена нема. Фалсификат мађарског новца из слоја паљевине је из времена двадесетих до педесетих година XVII века, а новци нађени у поремећеним слојевима из 1611. и 1621. године. Као ни луксузни предмети, ни новац из друге половине XVII века у Трноши није откривен. Ово јесу индикације за страдање манастира средином овога столећа, али ипак не мора да значи да је тако и било, јер је познато да је друга половина XVII века у знаку осиромашења манастира⁶⁶ па калуђери тада нису можда ни могли да набаве луксузније предмете. Смањен оптицај новца у том периоду сигурно се прво одразио на манастире.⁶⁷ Из овог произилази и питање првих појава осиромашења Трноше. У том смислу се у историјским изворима први и једини забрињавајући податак о Трноши јавља 1625. године, кад су калуђери ишли у Русију по помоћ.⁶⁸ Уколико се ово односи на наш манастир, може се закључити да је већ тада запао у невоље. Али, има разлога због кога се тај податак мора ставити под сумњу. Манастир Трноша је посвећен Ваведењу Богородице. Тако се он помиње у изворима и пре и после 1625. године.⁶⁹ Само тада, и само у том извору, Трноша се помиње као манастир посвећен арханђелу Михаилу. Име игумана који је ту поменут такође је Михаило. Пошто је он био у Русији, сигурно је о свом манастиру дао тачне по-

⁶⁰ С. Живојиновић, *Манастир Трноша*, Трноша 1975, 74.

⁶¹ Локалитет није истраживан — С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV, 77 са нап. 32.

⁶² Љ. Стојановић, *Записи и натписи V*, Београд 1925, бр. 9039

⁶³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 695, 696, 762.

⁶⁴ Исто, бр. 932.

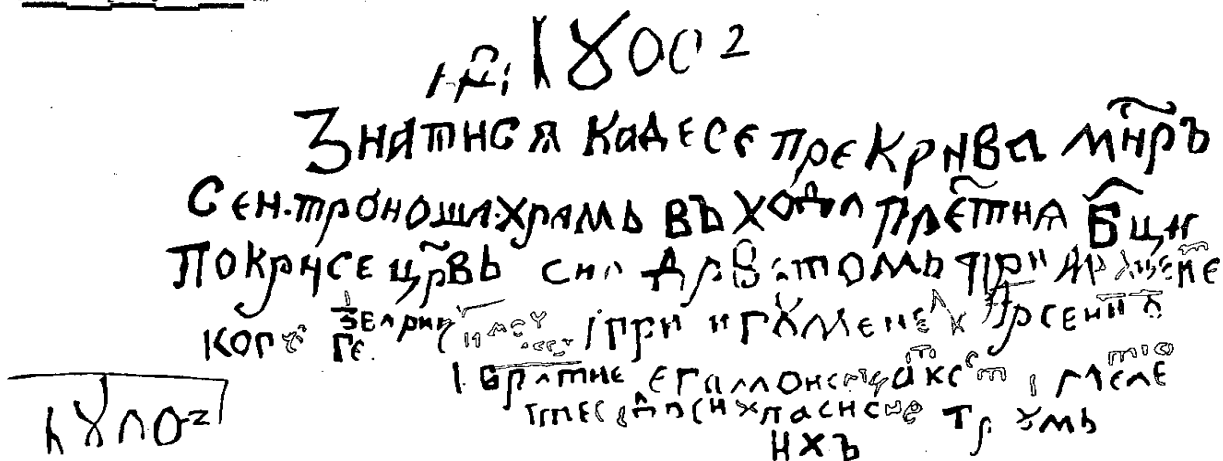
⁶⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 1895, 1918; Исто, *Записи и натписи II*, Београд 1903, бр. 3700.

⁶⁶ Добри подаци о томе добијају се увидом у грађу из руских архива, из које се види колико су били бројни доласци калуђера у XVII веку, и из највећих српских манастира, у Русију по помоћ — С. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, Сарајево 1922.

⁶⁷ Како живот манастира, као самосталних привредних целина, не зависи у највећој мери од новца, монетарне кризе XVII века (В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама*, Београд 1970, 125—241) погађају их на тај начин што се пре свега смањује оптицај новца. У манастирским оставама разнородног новца из периода првог аустријско-турског рата ретки су примерци из последње четвртине XVII века — Д. Гај-Поповић, *Остава новца у Куманици*, Рашка баштина I (Краљево 1975) 225—227.

⁶⁸ С. Димитријевић, *нав. дело*, 213.

⁶⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 695, 696, 762, 932; Исто, *Записи и натписи V*, 8748.

Сл. 18. Натпис са јужног зида припрате

датке. Овде зато мора да постоји нешто друго, нека грешка, можда при записивању или публиковању извора, или није грешка него потврда постојања неког другог манастира са истим именом.⁷⁰ Све три могућности се зато морају проверити. Тако овај податак, за сада, не омогућује ближе упознавање Троноше и не помаже при датовању њеног првог страдања.

Други податак о Троноши из средине XVII века остао је на самој цркви. На северозападном пиластру тамбура куполе сачуван је натпис из 1655. године по коме је црква тада покривена.⁷¹ До покривања је могло доћи не само због пропалог олова, јер је објект био стар преко деведесет година, него и зато што је црква страдала. На ову помисао о разарању, након чега је уследила поправка, наводи и чињеница да је олово врло отпоран покривач, који може трајати много више од деведесет година.⁷² Такође је познато и да су Турци скидали овакве покриваче са цркава за своје потребе. На жалост, комади олова из Троноше нађени су у непровереном слоју.⁷³ Тако ни овај сачувани податак није основа за ближе датовање страдања у XVII веку. Уз то се поставља питање зашто би баш овај манастир био спаљен средином века, када су позната, добро датована страдања других манастира из краја овог столећа.⁷⁴ Једини засад познати разлог на који се може помишљати везан је за подизање цркве на месту где је раније није било, јер се у објављеним турским изворима наређује да ове буду срушене. Али ово није само враћање на питање подизања цркве на старом црквишту⁷⁵ него и отварање новог. Неопходност рушења нових цркви среће се у канун-намама за босански санџак из 1516, 1530, 1539, 1542. године⁷⁶, све из времена пре обнове Пећке патријаршије и пре

Fig. 18. Inscription sur le mur sud du narthex

изградње Троноше. Да се рушење новоподигнутих цркви доследно спроводило да ли би било потребно у свакој новој канун-нами то понављати, и да ли га је уопште било након обнове Пећке патријаршије, а пре осамдесетих година XVII века.⁷⁷ У канун-нами за босански санџак из 1565. године више се не помиње потреба рушења неверничких цркви.⁷⁸ Сва набројана нерешена питања само умножавају проблем тачнијег датовања првог страдања Троноше у XVII веку и приморавају нас да археолошки установљен значајан податак из историје ма-

⁷⁰ С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV, 63 — уводна напомена.

⁷¹ Исто, 69, сл. 15.

⁷² Исто, 86—87; са цркве манастира Пећке патријаршије олово је скинуто после око тристотине година.

⁷³ С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV, 73, са нап. 21.

⁷⁴ Види нап. 65 и С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV, 87, са нап. 49—51.

⁷⁵ С. Мојсиловић-Поповић, Саопштења XIV, 76—77.

⁷⁶ Zakonski spomenici 1, Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, Sarajevo 1957, Канун-наму из 1516. обрадио је Х. Шабановић на стр. 19—33, Б. Ђурђев је обрадио Канун-наму из 1530. на стр. 34—47, а Канун-наму из 1539. на стр. 48—58, Х. Шабановић, је обрадио Канун-наму из 1542. на стр. 59—69.

⁷⁷ Р. Тричковић, Српска црква средином XVII века, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 2 (Београд 1980) 75—76, говори о положају хришћанске црквене организације у Османлијском Царству као једној врсти политичког јемца за вернике. При томе је патријаршија била реликт старе државе и субјект не само црквене аутономије већ и читавог механизма изолованих видова народне самоуправе.

⁷⁸ Н. Šabanović, Bosanska kanun-nama iz 1565. godine, Zakonski spomenici 1, 70—92.

настира временски широко одредимо у период од око средине до деведесетих година XVII столећа.

Ако податак из 1655. године није податак о обнови након страдања у XVII веку, онда о томе немамо података иако су поправке морале бити велике. Ово на неки начин отвара могућност запустелости манастира након страдања, али археолошка стратиграфија говори против тога. Изнад прве паљевине нема стерилног слоја па живот у манастиру након првог страдања вероватно није ни прекинут, или је убрзо настављен. Први следећи најстарији археолошки налаз је сребрни дубровачки новчић из 1712. године, а први наредни историјски из 1724. године.⁷⁹ Од тога времена па до 1814. године и другог великог разарања има више историјских података, нарочито за последњу четвртину XVIII и сам почетак XIX века⁸⁰, а слично је и са археолошким налазима. Након страдања из 1814. нема података о обнови, све до прикључења ових области Србији и велике обнове 1834—1837. године.⁸¹ У овом периоду од двадесет година зна се да манастир није запустео, па је највероватније након спаљивања 1814. године био и обновљен. Радова најпре треба да је било на цркви, већ и зато што је имала дрвени кров који је у пожару изгорео, а трагови тога пожара видљиви су у археолошким слојевима око ње. Тешко да би калуђери дозволили да црква кисне двадесет година. Зато је необично да нема никаквих помена о тој обнови, а да су две обнове забележене пре страдања, у кратком року између 1800. и 1811. године. Старији од ова два податка о оправци датован је у 1800. годину према натпису очуваном на југозападном углу припрате.⁸² Али, ако се подаци о историји манастира упореде с овим натписом, види се да се они не поклапају. Према познатој историји Троноше тога времена, чувени старешина архимандрит Стеван Јовановић убијен је у Зворнику 1799. године, а од 1802. па до 1824. године старешина је архимандрит Методије Лазаревић.⁸³ Из овога следи да у периоду од смрти Стевана Јовановића па до доласка Методија Лазаревића или није било старешине у манастиру или је старешина непознат. На лоше написаном, оштећеном и тешко читљивом натпису чита се и реч игуман (сл. 18). То би значило да натпис допуњује историју Троноше не само податком о једном од покривања цркве дрветом већ и о досад непознатом старешини манастира. И ако је натпис немогуће, у овој фази истраживања, у потпуности реконструисати, могућно је направити неке допуне.⁸⁴ Он је цео угребан у једну плочу. Укупне је дужине 24 cm и висине 12 cm. Заједно са истакнутом годином као насловом има осам редова. Први редови су крупни, мада не и водоравни, и међу њима постоји размак. Правилнија су и крупнија и слова, између

речи је такође размак или тачка, а изнад скраћеница су јасне титле. Последњи редови су исписани ситним, јако неправилним словима, без размака између речи, а и редови су згуснути до те мере да их је тешко раздвојити. На једном месту су чак два реда сасвим ситних слова (почетак петог реда) постављена у условно један ред. Величине слова су различите и њихова висина креће се између 1,2 и 0,2 cm, а ширина од 0,7 до 0,3 cm. Морфолошки се он уклапа у натписе с краја XVIII и почетка XIX века, али има и неких необичности. У првом реду на средини плоче угребана је година 1800, а испред ње је нејасан знак или реч. Иза године постоји још један знак, слово или број. Како је на исти начин забележена година у доњем левом углу натписа и како је познато да су у познотурском периоду у записима године обележаване на низ различитих, описних начина, па и погрешно⁸⁵, сигурно је да оба знака имају неки смисао. Мали знак иза године највише личи на двојку. Није ли то онда 1802. година? Ако јесте, допуњује ли и такав натпис списак игумана манастира? До средине четвртог реда текст је јасан. Али већ на крају тога реда, иза речи „дрветом“ настају тешкоће при читању невешто угребаних слова, а тиме и недоумице приликом њиховог тумачења. Иза речи *дрветомъ* види се једно *при*, или можда *а при*, а потом читљива слова указују најпре на неког архиепископа (*архи- епископъ*) са именом које почиње са *Ге* у следећем реду. Над овим *Ге* и у његовом наставку је кратак део текста исписан ситним словима у два реда (*Зъвѣстч., моѡ*) па се потом поново у једном реду двоструке висине читају речи *и при игумен* и његово име. На основу оваквог редоследа навођења личности мало је вероватно да треношки калуђер помиње име далеког грчког архиепископа и за њим игумана, а не помиње зворничког епископа, митропо-

⁷⁹ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, Троноша, 330—331.

⁸⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи II*, бр. 3628, 3700; Исти, *Записи и натписи V*, бр. 8747, 8748, 8856.

⁸¹ О страдању Троноше 1814. год. — Љ. Стојановић, *Записи и натписи V*, бр. 9036; о обнови тридесетих година — *Класицизам код Срба 2*, Београд 1966, 337; С. Мојсиловић-Поповић, *Саопштења XIV*, 70 и нап. 14.

⁸² С. Мојсиловић-Поповић, *Саопштења XIV*, 66, 69, сл. 9.

⁸³ А. Поповић, *нав. дело*, 103.

⁸⁴ Користим прилику да се најтоплије захвалим колегиницама Мирјани Шакоти, историчару уметности Републичког завода за заштиту споменика културе, и мр Гордани Томовић, археологу Историјског института, на несебичној помоћи око читања и тумачења текста.

⁸⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи VI*, 178—190.

лита Герасима, у чијој је епархији манастир био.⁸⁶ Слова која личе на Ар могу се прочитати и као Мр (од митрополит), а крај речи **ког⁸** у следећем реду одговара и епископу. Име његово почиње са Ге и у овом случају то би се поклопило са именом митрополита Герасима. Како је изнад Ге ситан, други ред слова једва распознатљив, тешко је тврдити да ту пише зворничког, можда је то и неки датум. Без обзира да ли је натпис из 1800. или 1802. године, име игумана које следи је једно ново име. Он се по читљивим словима **Арсени** **о** најпре зове Арсеније, па ако је натпис и из 1802. године, архимандрит Методије Лазаревић је овог игумана наследио у старе-шинству. У наредном, шестом реду, чита се још и **Брлпне его монсги** (и братије его монаси) а потом **Акс^т**, Аксентије, **Меле**, — Мелентије, или можда Методије, а у седмом реду прати се још једно име **Тесидоси**, — Теодосије. Наредно име **Паси:не**, — Пајсије, или Пасисије, можда више и није име већ глагол спаси јер се на крају реда читају слова **Тр⁸нь** (тр-ум) и у последњем реду **ихъ** можда „трудом их“. Овај натпис, иако није у потпуности јасан, важан је за историју Троноше јер даје до сада непознате податке о покривању цркве, старешини и братству, без обзира да ли је из 1800 или 1802. године. Због тога запис из 1811. године⁸⁷, који каже „Понови се манастир Троноша“, постаје још чуднији. Веће грађевинске интервенције у ово ратно, сиромашно време тешко је замислити. Поправљало се само оно најнужније, као што је црква, а на њој је дрвени кров тек десетак година стар. Нејасан податак „понови се“ можда говори о мањим радовима на неком конаку, мада је то мање важно од

поправке крова цркве након спаљивања 1814. године, која се не спомиње. На овом месту треба позвати у помоћ опаску Љубе Стојановића, забележену при обради записа из 1811. године. Он о нејасно забележеној години каже: „последња цифра личи мало на 7.“⁸⁸ На основу те драгоцене напомене пажљивог истраживача данас се готово може тврдити да овај запис о обнови Троноше не потиче из 1811, већ из 1817. године, и да се највероватније односи на поправку бар крова цркве, након што је дрвени кров изгорео 1814. године.

Још један значајан резултат добијен истраживањима је установљена изразита сродност грнчарије из археолошких слојева од XVI до XIX века. Њена друга важна особина, сличност на једној страни са средњовековном грнчаријом⁸⁹, а на другој са грнчаријом из друге половине XIX и почетка XX века у етнографској грађи⁹⁰, чине овај материјал изузетним и драгоценим. За прњаворе и грнчаре у њима, који су израђивали грнчарију за манастире, знало се према средњовековним изворима за период постојања српске државе.⁹¹ Сада је то установљено за цео период под Турцима, за село Корениту и његове везе са Троношом.

⁸⁶ В. Качавенда, *Српска православна епархија Зворничко-Тузланска, шематизам*, Тузла 1977, 62—63; митрополит Герасим био је епископ од 1776. до 1804. године.

⁸⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5916.

⁸⁸ *Исто*, стр. 220.

⁸⁹ М. Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, 41—56.

⁹⁰ П. Томић, *Грнчарство у Србији*, 24—33.

⁹¹ М. Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, 9—17.

Recherches archéologiques effectuées au monastère de Tronoša

MILICA JANKOVIĆ

Le monastère de Tronoša fut élevé en 1559° dans la partie supérieure du village Korenita : (fig. 1)¹, à l'emplacement d'une ancienne église⁷ d'après les sources documentaires et à la place d'une église du XIVe siècle⁶ d'après la légende. Etant donné que l'on avait prévu d'effectuer des travaux de protection et de conservation de cette église élevée dans une région qui dès le Moyen-Age était célèbre pour ses mines² et pour ses bonnes routes³ l'on a procédé à des recherches archéologiques sur les lieux pour confirmer ou rejeter la véracité des sources.

Les recherches se sont portées sur les fondements de l'église et l'on a aussi creusé des sondes dans le terrain du parvis de l'église en vue de connaître sa stratification, (fig 2 et 3). A cette occasion l'on a constaté que l'église reposait en partie sur le roc (S) et en partie sur des éboulis de roc (RS) et aussi en partie sur de l'aluvion (N), et que dans aucune sonde la stratification Verticale ne s'est complètement conservée. Des couches antérieures à 1559 (couche № 1) n'ont été découvertes que dans la sonde 11 hors de l'enceinte du parvis (fig. 4/1) mais peu de choses y furent trouvées (fig. 6/2—4) si bien qu'il était difficile de les situer chronologiquement. Dans la même sonde l'on a trouvé aussi la couche de l'époque de la construction de l'église (couche 2) aussi pauvre en reliquats (fig. 6/5—6) mais où se trouvait aussi une monnaie de Ferdinand 1er, frappée en 1551 (fig. 6/6, 11/3). La couche incendiée (couche 3) correspondant au premier ravage, de Tronoša a été conservée dans les sondés 1 (fig. 4/2) et 6 (fig. 4/4) du parvis et dans la sonde 9 (fig. 4/5) on peut établir sa date d'après une fausse monnaie hongroise de la première moitié du XVIIe siècle (fig. 6/7, 11/4). Cet incendie du monastère Tronoša n'était pas mentionné dans les sources documentaires. Dans la couche 3 l'on a découvert plusieurs objets archéologiques, de la poterie, du verre importé de l'Occident et de la faïence de Turquie (fig. 7, 8/1—6). Dans les sondes 1 et 6 les couches plus récentes sont bien conservées (fig. 4/2, 4/4). reconstruction de l'église, et la couche 4 avec des traces d'incendie et des objets datant du XVIIIe et du début du XIXe siècle (fig. 9 et 10) confirme les sources écrites au sujet des ravages subis par Tronoša en 1814.¹¹ La couche culturelle № 5 est formée d'un plâtras" jaune du temps de la seconde remise en état du monastère,⁸¹ dans les années trente du XIXe siècle, lorsque un nouveau dallage fut posé dans le narthex et la travée occidentale de l'église.¹² La couche № 6 appartient au XXe siècle.

Les recherches ont aussi mis à jour des vestiges d'anciens bâtiments flanquant l'enceinte du parvis, mais comme ce ne sont que des restes insignifiants de vieille architecture, l'on n'a pas pu juger de leur grandeur, de leur aspect ou de

leur fonction. Le seul résultat important obtenu à leur égard est qu'ils indiquent un changement dans l'emplacement des bâtiments à l'intérieur du parvis. A partir du milieu du XIXe siècle ces bâtiments n'occupaient plus que l'espace au nord et à l'ouest de l'église, et les vieux bâtiments à l'est et au sud n'ont plus été reconstruits. !

Les résultats obtenus par les recherches effectuées dans l'église ont été publiés.⁴² En ce qui concerne l'ancien mobilier de l'église, l'on n'a trouvé que quelques parcelles d'ivoire (fig. 13/1) derniers restes d'un meuble en marqueterie du XVIe ou XVIIe siècle⁴³ et un encensoir argenté (fig. 11/2 et 12) qui ne peut être antérieur à la seconde moitié du XVIIIe siècle.⁴⁴

Lors de fouilles archéologiques l'on a aussi découvert neuf tombes (fig. 3) qui n'étaient indiquées par aucun signe extérieur, et dans lesquelles (sauf dans la tombe 8) les défunts étaient ensevelis sans cercueil. Deux de ces tombes sont des fosses communes où sont rassemblés des ossements épars (tombes 3 et 9), les autres squelettes sont couchés sur le dos, les bras croisés sur la poitrine. Etant donné que dans cette nécropole étaient ensevelis des moins, on n'y trouve pas d'objets déposés. Dans la fosse de la tombe № 9 l'on a trouvé des fresques (fig. 13/7) et dans les tombes 1 et 4 des restes d'objets vestimentaires. Ce sont: dans la tombe 1 des agrafes pour le bas des chausses (fig. 13/1, 14) et dans la tombe 4 des morceaux d'étoffes en laine, lin et soie rouge et des lisérés en coton tissés de fils d'argent (fig. 13/5—6, 16, 17). Le crâne déplacé de la tombe 4, les restes d'étoffe indiquant qu'ils proviennent d'un épitrachilion, de même que l'emplacement même de la tombe, — près de l'abside — semblent indiquer qu'il s'agit d'une personne définie. A cet endroit a peut-être été enseveli l'archimandrite Mojsej qui, depuis 1773, avait été à la tête du monastère et que les Turcs décapitèrent au seuil de l'église au moment où il célébrait la liturgie en 1792.⁶⁰

Un autre résultat important a été obtenu par les recherches archéologiques du monastère de Tronoša. L'on a constaté la ressemblance remarquable de la poterie rustique de toutes les couches, du XVIe au XIXe siècle. Une autre de ses qualités remarquables est aussi sa ressemblance à la poterie médiévale⁹⁰ et d'autre part à celle de Korenita de la seconde moitié du XIXe et du début du XXe siècle,, ce qui la rend très intéressante. Des agglomérations autour des monastères avec des ateliers de poterie qui confectionnaient des récipients pour les monastères ont existé, nous disent les sources médiévales, tout au long de l'existence de l'Etat médiéval serbe.⁹¹ Maintenant cela a aussi été établi pour la période de la domination ottomane, en ce qui concerne le village de Korenita et ses relations avec Tronoša.